

**Ajuntament de
la Seu d'Urgell**

**INFORME FINAL
(MAIG 2015)**

**ESTUDI ARQUEOLÒGIC I TOPOGRÀFIC
DE LES MURALLES MEDIEVALS DE LA SEU D'URGELL**

Unió Europea

Fons Europeu
de Desenvolupament
Regional

"Una manera de fer Europa"

Generalitat de Catalunya
**Departament d'Empresa
i Ocupació**

Generalitat de Catalunya
**Departament de Governació
i Relacions Institucionals**

Elaboració i redacció de l'estudi:

Òscar Augé Martínez

(Arqueòleg i consultor en patrimoni cultural)

www.patrimoniactiu.com

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ 5

2. OBJECTIUS 5

3. METODOLOGIA 5

 3.1. Estudi de les fonts documentals..... 6

 3.1.1. Les fonts bibliogràfiques. Els antecedents de la recerca 6

 3.1.2. Fons arxivístics i fons documentals 8

 3.2. Estudi de les fonts arqueològiques 10

 3.3. Anàlisi del parcel·lari i cartointerpretació..... 11

 3.4. Anàlisi dels immobles del Centre Històric 12

4. SITUACIÓ I DESCRIPCIÓ DEL CENTRE HISTÒRIC DE LA SEU 13

5. LA PRIMERA MURALLA (inicis del segle XIII) 14

6. EL RECINTE MURALLAT BAIXMEDIEVAL (mitjans del segle XIII a finals del XV) .. 27

 6.1. Context general dels processos d'emmurallament entre els segles XIII-XV 28

 6.2. La fortificació a partir de la segona meitat del segle XIII 29

 6.3. La [re]fortificació a partir del darrer terç del segle XIV 30

 6.4. Descripció del recinte murallat a finals del XV 32

 6.4.1. Traçat..... 32

 6.4.2. Característiques estructurals i elements conservats..... 36

 6.4.2.1. El mur 36

Façana de llevant 36

Façana de migdia 44

Façana de ponent..... 45

Façana de tramuntana47

 6.4.2.2. Les torres i bestorres47

 6.4.2.3. Els portals i barbicanes.....54

Portal de Cerdanya55

Portal de Soldevila57

Portal de Tredós.....58

Portal de Capdevila59

Portal del Bisbe60

 6.4.2.4. El fossat63

 6.4.2.5. Els corredors.....64

7. FORTIFICACIONS POSTERIORS64

8. CONCLUSIONS.....65

9. BIBLIOGRAFIA67

ANNEXOS70

 Llistat de visites realitzades X

 Fitxes individuals d'elements documentats i conservats X

1. INTRODUCCIÓ

L'Ajuntament de La Seu d'Urgell, conscient del potencial del patrimoni històric i arquitectònic de la ciutat, va endegar l'any 2012 el projecte "Valorització patrimonial del centre històric de la Seu d'Urgell. Pati del Palau i fortificacions medievals", una iniciativa cofinançada pel fons FEDER Catalunya 2007-2013¹. Sens dubte, aquesta actuació representa l'aposta més clara per la posada en valor del patrimoni col·lectiu de la ciutat, des que el 2003 el Pla General d'Ordenació Urbana (PGOU) definia la totalitat del perímetre del Centre Històric com a zona arqueològica.

L'objectiu global del projecte és generar una proposta de promoció turística de la ciutat centrada en el seu patrimoni històric, dotant al casc antic de més punts d'atracció de visitants, per ajudar a dignificar i dinamitzar aquesta zona de la vila, i influir positivament en el desenvolupament del seu comerç i la generació de més activitat econòmica. Per fer-ho realitat, el projecte s'ha estructurat en una fase prèvia d'estudi i anàlisi dels elements en els quals es fonamenta –les muralles medievals de la ciutat–, que s'ha dividit en tres estudis concrets:

- Un buidat dels fons notariais inèdits conservats als arxius locals (des de finals del segle XIII fins a la primera meitat del segle XIV);
- Un estudi arqueològic de les muralles medievals de la ciutat;
- L'elaboració d'un catàleg patrimonial del municipi.

El present treball és l'informe sobre l'estudi arqueològic i topogràfic de les muralles medievals de la Seu d'Urgell, encarregat per l'Ajuntament d'aquesta ciutat en data 17 de juliol de 2014.

¹ Resolució GRI/1184/2012, de 12 de juny, per la qual se seleccionen les operacions dels ens locals susceptibles de ser cofinançades pel FEDER Catalunya 2007-2013, eix 2 (medi ambient i prevenció de riscos) i eix 4 (desenvolupament local i urbà).

2. OBJECTIUS

Elaborar una topografia arqueològica sobre els diferents recintes murallats medievals de la Seu implica, de fet, realitzar una recerca sobre l'evolució urbanística de la pròpia ciutat, essent les muralles el marc físic dins el qual s'han desenvolupat els carrers, places, i la resta d'elements urbans. No obstant, la concreció del projecte marc en el fet de les fortificacions medievals de la vila fa que l'estudi s'hagi hagut de cenyir forçosament a aquest ítem. L'objectiu principal, doncs, és conèixer amb major profunditat les característiques dels diferents recintes murallats que envoltaven i defensaven la Seu en les diferents etapes medievals i la seva evolució: quin era el seu perímetre aproximat en cada moment; com s'ha fossilitzat, si és el cas, en el traçat urbanístic actual, i reconèixer quines parts són encara visibles i quin és el seu estat de conservació.

3. METODOLOGIA

La confecció d'un estudi com el que es planteja requereix de varis nivells d'actuació que, si més no parcialment, es poden desenvolupar de manera paral·lela per equips i investigadors diferents, tot i que necessàriament amb una coordinació constant per assolir els objectius comuns: estudi de les fonts documentals; sistematització dels treballs de recerca previs i dels resultats de les intervencions arqueològiques que s'han dut a terme a l'interior del nucli antic de la ciutat; anàlisi del parcel·lari i cartointerpretació; i el treball de camp pròpiament dit, consistent en el reconeixement sobre el terreny dels trams de muralla que puguin conservar-se, integrats o no, en finques i immobles del Centre Històric –principalment els soterranis i les plantes baixes. Malauradament, en aquest darrer aspecte, no ha estat possible realitzar una adequada documentació gràfica dels elements conservats de la muralla (aixecaments planimètrics, alçats, dibuixos, etc.), degut a la dificultat de compaginar els terminis d'entrega de l'estudi amb la negociació amb els propietaris per tal d'efectuar lleugeres, encara que necessàries, neteges i desbrossaments d'aquests. Per la qual cosa restaria aquest aspecte per fer.

A part d'aquest esquema metodològic, en el decurs de l'estudi actual es contemplava també la possibilitat de realitzar dos sondeigs arqueològics en zones d'interès en relació a l'objectiu del treball. En aquest sentit, i atenent al màxim la minimització de les possibles afectacions que això podria ocasionar, es va proposar obrir cales en dos espais del Carrer Major, de titularitat privada, aprofitant, en un cas, que s'hi estaven efectuant obres de rehabilitació al seu interior, i en l'altre al fet de ser un solar on hi havia hagut un immoble actualment desaparegut. Finalment, només s'ha pogut efectuar un sondeig en un d'ells, que s'explicarà breument en l'apartat corresponen a les fonts arqueològiques.

3.1. L'estudi de les fonts documentals

3.1.1. Les fonts bibliogràfiques. Els antecedents de la recerca:

Aquesta tasca ha permès tenir una primera aproximació de conjunt al tema objecte d'aquest estudi, que ha ajudat a definir les línies de recerca del treball de camp posterior.

Les muralles de la Seu ha estat un tema que ha rebut un tractament força escàs i heterogeni en la bibliografia específica sobre la història de la ciutat.

La primera aproximació concreta a aquest element, amb el permís de mossèn Jeroni Brach i Montiu², fou **un petit article** d'un altre eclesiàstic, **del pare Pere Pujol**, publicat a la revista Cadí l'any 1934, en el qual recollia una sèrie de notícies més o menys aïllades sobre

² En paraules de Carme Batlle, fou el primer "historiador" conegut de la Seu. Nascut l'any 1735, fou catedràtic de la Universitat de Cervera i després canonge de la Seu. Va escriure un *Compendio histórico, civil, político y criminal de la ciudad de Urgel, su Santa Iglesia y Obispado*. L'obra es conserva en diversos exemplars a l'Arxiu Capítular d'Urgell (ACU). En el manuscrit original s'hi va trobar un document de l'any 1413 que feia relació al recinte murallat de la Seu. De fet, tot i que sembla que mossèn Brach no emprà aquest document en la seva obra, parla sovint sobre les muralles de la ciutat. Fins al punt que, poc abans de la seva mort, l'any 1820, fa un comentari favorable a l'aterrament dels murs de la ciutat, esdeveniment que es podria associar com a conseqüència de la guerra contra el francesos (BATLLE, 1979: 149).

la muralla baixmedieval de la ciutat, i feia una primera aproximació sobre el seu possible perímetre i recorregut (PUJOL, 1984: 555-568). És interessant destacar que algunes de les afirmacions que mossèn Pujol feia en aquell article han marcat les hipòtesis futures de manera clara³.

La següent font bibliogràfica on es tracta el tema és **l'obra de Carme Batlle**. Aquesta autora, que ha publicat diversos estudis sobre l'evolució urbanística i social de la Seu medieval, exposava l'existència de dos recintes fortificats successius: un primer construït a partir del segle XIII, després de l'episodi de l'atac i destrucció del *vicus* –suposadament sense muralles– per part de Ramon Roger de Foix (v. 1195-1196), i el segon iniciat al darrer terç del segle XIV, envers el 1370, que definiria el perímetre de la Seu fins a principis del segle XIX (BATLLE, 1985: 17-43).

Aquestes hipòtesis van ser recollides per l'**historiador Albert Villaró** en l'obra ***Catalunya Romànica*** (VILLARÓ, 1992: 311-313), on grafiava una primera hipòtesi del traçat dels successius recintes murallats medievals de la ciutat (Fig. 1). Tres anys després, tornaria a referir-s'hi en la publicació ***Hèrcules i la ciutat***, una treball de síntesi històrica de la Seu, on hi dedicà dos breus apartats monogràfics (VILLARÓ, 1995: 81-83; 95-96; 104-105; 133; 135; 141). Finalment, en un petit text per l'obra ***l'Art Gòtic a Catalunya***, editat per l'Enciclopèdia Catalana, Villaró dibuixava una segona proposta, una mica més detallada i amb algunes diferències de traçat respecte del primer plantejament que havia fet l'any 1992. En resum, aquest autor proposa l'existència d'un primer recinte defensiu ja pels vols de l'any 1200, el qual hauria estat desbordat pels creixements dels diferents ravals de la ciutat durant els primers anys del segle XIII, obligant a bastir un perímetre nou a mitjans d'aquell segle. Aquest fet coincidiria, segons ell, amb el canvi de denominació de *vicus* a *civitas* en la documentació referida a la Seu d'aquells moments. Sobre aquest recinte

³ Com ara que la Seu anterior a l'atac del comte Ramon Roger de Foix, vers l'any 1196, no tindria cap element defensiu, més enllà de les pròpies parets exteriors de les cases.

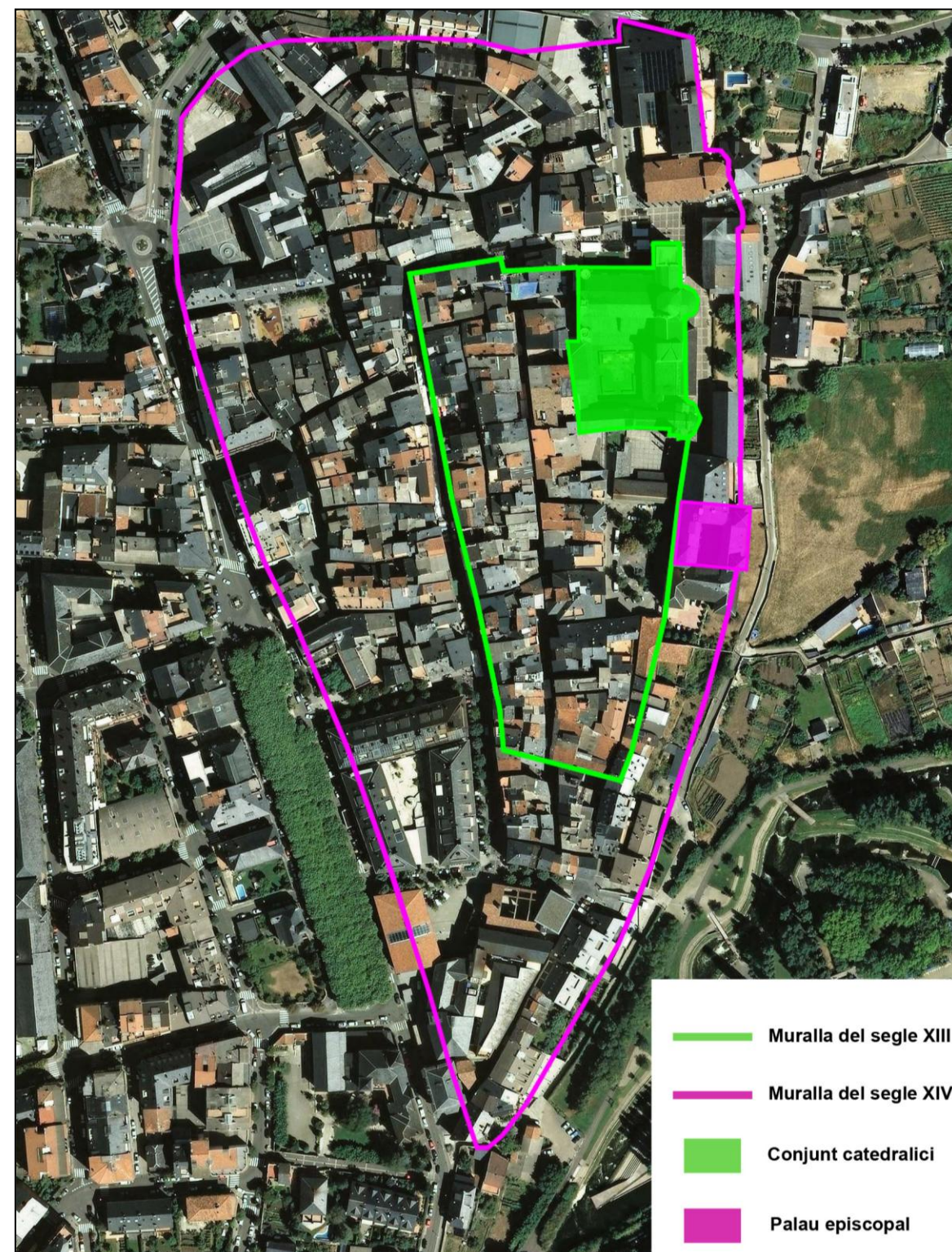

Fig. 3. Proposta de Gascón i Obiols al traçat de les successives dues línies de muralla dels segles XIII i XIV respectivament (Font: Carles Gascón).

A part d'aquests treballs on el tema de les muralles de la Seu té un pes específic major o central, altres estudis han apuntat qüestions i aspectes concrets sobre el mateix en obres de caire més general, com per exemple l'obra de Corts Peyret, que recull diverses notícies sobre algunes reformes i rehabilitacions puntuals de la muralla pocs anys abans del seu enderroc (CORTS PEYRET, 1953), o la de Josep Albert Planes on s'esmenten demandes de permisos per enderroc algunes fortificacions de la 2na Guerra Carlista, així com els baluards del portal de la Princesa (Tredós), el de l'era de les Monges i el de Sant Domènec (PLANES, 2012: 220-221). A part d'aquests treballs de caire més monogràfic, aspectes puntuals sobre les muralles medievals i altres fortificacions de la ciutat també han estat tractats en diferents articles, com el de mossèn Benigne Marquès on transcriu diferents documents sobre obres al recinte emmurallat de la Seu d'Urgell, entre els anys 1448-1454 (MARQUÈS, 1981).

Fins aquí les fonts bibliogràfiques amb certa concreció pel que fa a l'objecte d'aquest estudi. De fet, l'estudi actual es pot entendre com una continuïtat de tots aquests treballs previs, els quals han estat, en bona mesura, la base per planificar i efectuar el treball de camp posterior.

3.1.2. Fons arxivístics i fonts documentals:

Com ja s'ha explicat en la introducció, l'Ajuntament de la Seu ha dividit en tres treballs diferents els estudis previs de cara a obtenir una visió més concreta de la realitat dels recintes murallats de la ciutat en època medieval.

L'estudi de la documentació inèdita s'ha efectuat sobre els **fons notarians de finals del segle XIII fins la primera meitat del segle XIV**⁴. Aquest treball, que s'ha desenvolupat de manera paral·lela al present estudi arqueològic, ha proporcionat informació de primera mà

⁴ El buidatge d'aquests fons la realitzat la historiadora i documentalista Laura de Castellet.

sobre la topografia urbana de la Seu d'aquell període que complementa, i en alguns casos renova, la possible lectura de determinades zones del casc antic. Pel que fa a l'objecte de l'estudi general –les muralles medievals de la ciutat– ha aportat noves dades sobre els tancaments i sistemes defensius anteriors al recinte baixmedieval de finals del segle XIV i el segle XV. Malgrat que l'estudi arqueològic i el buidat documental dels fons esmentats s'han realitzat de manera independent –segons el plantejament fet per l'Ajuntament, i que ha suposat una certa dificultat en el treball– s'ha mantingut un diàleg i una coordinació constant entre els tècnics responsables de cadascun d'ells, de cara a obtenir uns millors resultats de conjunt. Així, tot i que el detall d'aquest estudi documental concret derivarà en l'informe propi corresponent, farem menció d'alguns aspectes relatius al mateix en aquest treball⁵.

Altres fonts documentals interessants per l'objecte d'aquest treball, tot i que no s'han consultat directament, són: els **Llibres de Consells de l'Ajuntament de la Seu d'Urgell**, que conserven una sèrie quasi completa d'actes municipals des de l'any 1433 fins a l'actualitat, o el **Llibre de Notes**, amb documents des del 1726 fins al 1856⁶. La majoria d'aquests documents estan ben relacionats i descrits en la bibliografia referida anteriorment –molt especialment en els treballs més recents de Gascón i Obiols (GASCÓN *et al*, 2014; GASCÓN I OBIOLS, en premsa).

Un altre recurs documental d'interès, en aquest cas per aproximar-se a les característiques del recinte baixmedieval i les fortificacions posteriors, han estat els **diferents mapes cartogràfics i dibuixos de la Seu, del segle XVII i XIX**: el projecte de noves fortificacions de la Seu, dibuixat per l'enginyer major de l'Exèrcit espanyol destinat a Catalunya, Jerónimo

⁵ Quan s'esmentin documents treballats en aquest estudi, on es faci referència a la muralla o altres elements defensius, s'utilitzarà el topogràfic del document i es farà referència a la comunicació del mateix amb l'autora de l'estudi amb l'abreviatura (Castellet, comunicació oral).

⁶ Ambdós conservats a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell (ACAU).

Rinaldi (o Reynáldiz), l'any 1663⁷; el plànol de la ciutat obra del cartògraf milanès Ambrosio Borsano, de la segona meitat del segle XVII (v. 1687)⁸ (NADAL, 2008); els magnífics dibuixos de François Roger de Gaignières, consistents en un plànol i dues magnífiques visions generals de la Seu –de la façana llevant i de ponent– durant el setge francès de 1691⁹ (i que va comportar l'enderrocament d'una part considerable del recinte murallat); i en menor mesura un dibuix de Louis Boucoiran, de l'any 1854, amb una perspectiva de la ciutat des del seu angle nord-est¹⁰.

També s'han utilitzat tres quadres antics on apareix representada la Seu des de diferents perspectives. Més enllà de l'escàs valor pictòric que puguin tenir aquestes obres, ofereixen una imatge interessant de la realitat del recinte murallat i les defenses de la ciutat en el moment de la seva realització. Aquests són: la imatge de la façana de llevant que apareix a la part inferior del quadre d'Hèrcules, conservat a l'Espai Ermengol¹¹; una pintura de Manel Riu, del 1873, que mostra una perspectiva de la façana de ponent de la ciutat; o l'obra d'un tal Espluga, de la segona meitat del XIX, amb una imatge general de la Seu amb la façana nord en primer terme.

⁷ Cartoteca de la Generalitat de Catalunya.

⁸ Manuscrit a color. 29,5x 22 cm. 7-IV-1687. Biblioteca Nacional. Madrid. L'obra de Borsano, tinent general d'artilleria de l'exèrcit espanyol destinat a Catalunya entre 1673 i 1685, constitueix un testimoni de primer ordre pel que fa les descripcions militars de places fortes del Principat. El plànol referit forma part del manuscrit " *Discurso general (...) en que describe toda la carta topográfica [sic] del Principado de Cataluña, Condados de Rosello, y Cerdaña, con la calidad de los Terrenos, Rios, Ciudades, y Plazas en el paraje donde se allan situadas*", del qual es conserven dues versions: una a la Biblioteca Nacional, a Madrid, datada l'any 1685, i la segona a la Cartoteca de la Generalitat de Catalunya, sense data.

⁹ Bibliothèque Nationale de France, P144221-222 [Vb-139-Fol]. <http://gallica.bnf.fr/>

¹⁰ Biblioteca de Catalunya.

¹¹ Encarregat pels cònsols de la ciutat a un pintor anònim, l'any 1701, i del qual mossèn Enric Moliné en feu un detallat estudi (MOLINÉ, 1987).

Una de les eines que més informació ha proporcionat per aquest estudi ha estat l'anàlisi exhaustiu dels diferents **fons fotogràfics digitalitzats i conservats al mateix ACAU**, que recullen imatges de la Seu des de finals del segle XIX. De tots ells, els més interessants, tant per la qualitat de les imatges com pel contingut, són: el fons Plandolit, el fons Maravilla, i el fons Claverol. Tots ells repartits en diverses col·leccions¹². Aquests documents gràfics, que mostren imatges generals de la ciutat des de diverses perspectives, així com d'espais concrets, han estat d'una gran utilitat per reconèixer possibles trams de la muralla baixmedieval, i alguns dels elements associats a ella –com bestorres, espitlleres, etc.– la majoria dels quals resten avui desapareguts o molt desfigurats per les intenses transformacions urbanístiques de la ciutat.

Finalment, en alguns casos concrets s'han consultat **expedients d'obres municipals conservats a l'ACAU**¹³, i s'han recollit diverses notícies i **informacions orals** sobre restes aparegudes en diverses obres al centre històric –sobretot als anys vuitanta i noranta, quan la Seu sofreix els canvis urbanístics més importants des de l'eixample dels anys 30– on s'esmenta sovint l'aparició de murs de diferent consideració subjectiva per part de l'informant¹⁴, i dels quals no se'n té constància arqueològica en no haver-se dut a terme un seguiment arqueològic de l'obra.

¹² Moltes d'aquestes imatges, juntament amb d'altres provinents de diverses col·leccions privades –de les quals l'ACAU també en guarda còpies digitals– han estat recopilades per l'historiador Climens Miró en l'obra *L'Abans. Recull gràfic de la Seu d'Urgell (1879-1974)*.

¹³ Com l'expedient de la rehabilitació urbanística de l'edifici de la Missió.

¹⁴ Així, per exemple, en el cas de les obres per instal·lar un nou transformador per donar servei al Parador Nacional –construït entre els anys 1974-75 aprofitant l'antic convent dels Predicadors i el claustre del temple de Sant Domènec– diversos informants esmenten la troballa "*de la muralla*", o bé "*d'un mur de grans dimensions i molt sòlid al carrer Sant Nicolau (...) el qual va caldre desfer en part*".

3.2. Les fonts arqueològiques

Les fonts arqueològiques disponibles són directament proporcionals a l'escàs desenvolupament de l'arqueologia a la Seu d'Urgell, és a dir, poques i amb un nivell d'informació molt parcial. De fet, fins al moment només es té constància de set intervencions reglades a la ciutat. La majoria són actuacions practicades als anys noranta, en un moment on la normativa legal catalana en la matèria no existia, o bé encara no s'havia desenvolupat. Per tant, no és estrany no comptar amb memòries de les excavacions efectuades, fent que l'única font per conèixer les dades, i el resultat d'aquestes intervencions, siguin els diferents articles bibliogràfics on se'n parla de manera sintètica.

Pràcticament la majoria d'elles han estat intervencions d'urgència, i es limiten a l'entorn de la catedral de Santa Maria. De totes cal destacar el jaciment de Santa Eulàlia, a l'actual edifici de l'Ajuntament. La primera excavació arqueològica normativa que es dugué a terme a la Seu, entre els anys 1991 i 1994, i l'únic jaciment que s'ha excavat en extensió a la ciutat. Es tracta d'un petit temple romànic datat al segle XI, amb la capçalera original orientada a ponent, al costat del qual es van localitzar restes d'estructures tardoantigues. Concretament un dipòsit en dos nivells i revestit d'*opus signinum*, amb una morfologia pròxima als baptisteris paleocristians, i uns murs sobre els quals s'hi va recolzar l'absis del temple medieval (RUF I VILLARÓ, 1992-1993). Al costat est d'aquest jaciment, i dins del mateix edifici de l'Ajuntament, s'hi van localitzar l'any 1994 dos trams de muralla i una potent bestorre semicircular adossada a aquesta.

L'any 1995, en el decurs d'unes obres de canalització del rec i dels serveis del Carrer Major, es va posar al descobert una petita porta adovellada flanquejada amb espitlleres laterals, sota la façana oest de l'edifici de Cal Serrano (Carrer de Santa Maria, Núm. 2), i alineada amb la façana oest de la catedral. Malgrat el seu soterrament precipitat, sense permetre dur a terme una intervenció arqueològica d'urgència, aquest element –que semblaria tenir el nivell d'ús a uns dos metres per sota la cota actual del carrer– es va interpretar com a part d'una possible porta d'estructura trigèmima, d'època tardoromana,

que donaria accés a un vial fossilitzat en l'actual Carrer de Santa Maria (VILLARÓ, 1995: 30-31). Això ha fet suposar l'existència d'un nucli d'hàbitat durant la tardoantiguitat en aquest sector de la ciutat, que comptaria amb un recinte murat, del qual la porta en seria un vestigi (VILLARÓ, 1995: 30-31; 1998a: 194; 2004: 130-131).

Les següents intervencions arqueològiques a la Seu es van dur a terme entre els anys 1996 i 1997, i van consistir en la realització de diversos seguiments de les actuacions contemplades en el Pla Director de la catedral: El primer d'ells, el gener del 1996, motivat per la instal·lació d'una grua a la part est del jardinet davant la façana nord del temple, va posar al descobert, entre altres una potent estructura de fonamentació paral·lela al mur de la catedral –interpretada com la base d'una possible porta monumental– a la que s'hi sobreposava una estructura de planta absidal, el coronament de la qual era visible en superfície des de l'enderroc de la capella del Santíssim –ubicada en aquell espai– durant la restauració dels anys seixanta, i que des de sempre s'ha considerat l'únic vestigi de l'antiga catedral del segle XI (VILLARÓ, 1998a: 194; 1998b: 441; 2004: 131). La següent intervenció relacionada amb el programa de restauració de la catedral s'efectuà el maig del mateix any a l'interior del claustre, amb la localització de dues tombes construïdes amb *tegulae*, datades entre els segles V i VI (VILLARÓ, 1995: 30-31; 1998a: 194; 1998b: 441-442; 2004: 130-131). Finalment, el setembre de l'any 1997, es va dur a terme el control d'unes rases de drenatge a la façana oest del temple, on van documentar-se estructures de diferent naturalesa sobre les quals semblava recolzar, en part, la fonamentació del temple actual (VILLARÓ, 1997)¹⁵. Aquesta darrera intervenció va motivar una proposta d'excavació més àmplia a la façana oest de la catedral de Santa Maria que no es va arribar a realitzar (VILLARÓ, 1997).

Des d'aleshores no s'ha fet cap altra intervenció arqueològica fins l'any 2013, tot i que s'han fet actuacions urbanístiques de certa envergadura en diversos punts del Centre Històric de

¹⁵ Concretament, un nucli de mur fet amb morter i còdols, en el sector més meridional de la rasa, i un mur sencer a la zona nord, ambdós amb una orientació est-oest.

la ciutat. Aquesta darrera i més recent intervenció s'han dut a terme en el marc del projecte de reurbanització del Pati del Palau. La primera, sota la direcció de l'arqueòloga Laia Creus, va consistir en realitzar tres cales al centre de la plaça, prèvies als inicis de les obres, amb resultats negatius respecte la localització de murs o estructures constructives. La següent intervenció en aquest espai urbà ja es feu en el decurs de les obres de remodelació de la plaça i van fer-se sota la direcció de l'arqueòleg Jordi Martínez. En aquest cas sí que van aparèixer estructures, tot i que l'anàlisi dels materials ceràmics associats sembla indicar que es tractaria de restes d'edificis del segle XV-XVI, que conformarien alguna illa de cases desapareguda a partir del segle XVI.

Finalment, i com ja s'ha indicat anteriorment, en el marc del present treball es plantejava la possibilitat de realitzar dos sondeigs en zones amb potencial interès respecte l'objecte d'aquest estudi. En aquest sentit, i per tal de minimitzar al màxim l'afectació als veïns i al trànsit rodat, es va proposar fer les intervencions en dos finques de titularitat privada situades al carrer Major aprofitant, en un cas, el solar que ocupava el desaparegut edifici de Cal Gispert, el número 43, i en l'altre unes obres de rehabilitació que s'estaven duent a terme a l'immoble de Cal Cosp, el número 9 del mateix carrer i annex al Portal Vell d'Andorra. El primer tenia interès per confirmar la presència de la possible muralla del segle XIII en el tram oest del carrer Major, mentre que en el segon punt, a part de l'innegable relació física que aquest edifici té amb únic portal conservat d'aquest recinte murallat, es volia establir la naturalesa d'uns murs que a priori semblaven d'una estructura anterior amortitzada en un dels àmbits del soterrani d'aquell edifici. Algun d'aquests murs presentava característiques que feien suposar la possibilitat que es tractés de part d'un temple romànic o preromànic, que hipotèticament podria formar part del conjunt catedralici del segle XI, concretament la desapareguda església del Sant Sepulcre, que alguns autors situen davant o propera a la façana oest de la catedral (CARRERO, 2010: 267-268, 287; BOTO i SUREDA, 2013: 83). Després de demanar les corresponents autoritzacions a les propietats dels respectius immobles, només es va poder efectuar la intervenció del Carrer Major núm. 9, amb resultats poc conclouents respecte la presència de la muralla del segle XIII en aquest punt i la naturalesa dels murs esmentats. No obstant, sí que va resultar

interessant la intervenció per confirmar la presència de nivells tardoantics, datats de forma relativa entre els segles IV-V i VII-VIII, també en aquest sector de la ciutat¹⁶.

3.3. Anàlisi del parcel·lari i cartointerpretació

En aquest punt s'ha emprat el plànol cadastral en format DWG facilitat per l'Oficina Tècnica de l'Ajuntament de la Seu, i el mapa topogràfic a escala 1:1.000 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya (ICC). Aquests elements s'han creuat amb l'anàlisi de diverses fotografies aèries de la ciutat, des dels anys vuitanta fins a l'actualitat, essent d'especial interès, per la seva qualitat, i la nitidesa i definició de la imatge, la fotografia a escala 1: 5.000 que la *Compañía Española de Trabajos Fotográficos Aéreos* va fer dels Aiguats del 1982¹⁷.

3.4. L'anàlisi dels immobles del Centre Històric

Tota la informació obtinguda en el buidatge de la bibliografia, les fonts documentals i arqueològiques i l'anàlisi del parcel·lari ha estat la base sobre la qual s'ha plantejat el treball de camp, consistent en la visita a diferents immobles privats del centre històric per veure la possibilitat que s'hi poguessin identificar trams dels diferents recintes murallats integrats en l'estructura actual dels edificis¹⁸. Principalment s'ha posat l'interès en les façanes, els soterranis i les plantes baixes dels immobles, en considerar que seria aquí on s'hi podrien conservar més fàcilment elements. Evidentment, aquells edificis de nova planta no han estat objecte de cap anàlisi (Fig. 4).

¹⁶ Els resultats detallats de la intervenció es podran consultar en la memòria administrativa que es dipositarà al Servei d'Arqueologia de la Generalitat en els terminis legals revistos.

¹⁷ CETFA 16 Dic 1982. Arch. n° 287 "82. Pa:8. N° 6218

¹⁸ En aquest punt cal agrair als veïns i veïnes del centre històric de la Seu les facilitats que han posat per accedir als seus immobles i propietats.

Fig. 4. Relació dels immobles, finques i espais que s'han visitat durant el treball de camp (Elaboració pròpia a partir del plànol cadastral facilitat per l'Ajuntament de la Seu d'Urgell)

En color groc, aquells immobles on s'ha pogut accedir al seu soterrani i/o la planta baixa; el color verd correspon a immobles que s'han visitat però on no s'hi ha pogut accedir en no localitzar a la propietat (i on no s'observen elements exteriors clars, que puguin indicar la presència de muralla); el color rosat són aquells immobles i finques on tampoc s'ha pogut accedir a l'interior, però on si s'hi poden observar elements d'interès a les façanes (que han estat documentats); finalment, el color taronja correspon a espais oberts on s'ha pogut accedir (principalment horts).

4. SITUACIÓ I DESCRIPCIÓ DEL CENTRE HISTÒRIC DE LA SEU

Situat a l'extrem oriental de l'actual ciutat (Fig. 5), aquest espai urbà, d'unes 10,5 ha aproximadament, conforma una planta de tendència triangular, amb el seu vèrtex apuntat al sud i el seu costat nord lleugerament arrodonit. El seu eix N-S –el més llarg– té una longitud màxima d'uns 550 metres, mentre que el seu eix E-W és d'uns 300 metres (Fig. 6).

Els seus límits actuals són: al nord, l'actual carrer del Bisbe Benlloch; a llevant, el camí de Sota Palau com a frontera i façana de la ciutat amb el territori; al sud, la Baixada del Molí; i a ponent un eix nord-sud que adopta noms diferents, la part baixa de l'avinguda de Pau Claris, el carrer de Sant Ot amb la Plaça Catalunya, i el Passeig Joan Brudieu. i que configura un eix de transició i enllaç amb el teixit de l'eixample modern de la ciutat, iniciat l'any 1923 amb el Pla Bergós.

La centralitat d'aquest perímetre correspon al carrer dels Canonges, que juntament amb el carrer de Capdevila defineixen un eix nord-sud que travessa la quasi totalitat del Centre Històric. A ponent del carrer dels Canonges, i paral·lel a aquest, el carrer Major separa els diferents creixements aglomerats, delimitats per petits carrerons lineals en direcció oest i formant petites illes, del que seria un urbanisme amb una tendència més ortogonal, que alguns autors han volgut identificar amb una possible fossilització d'un urbanisme de tradició tardoantiga (VILLARÓ, 1995: 30). Aquest mateix carrer Major fa un gir a llevant

amb un angle de seixanta graus, enllaçant amb l'eix que menaria cap a l'antic camí de Cerdanya, passant pel desaparegut portal del mateix nom.

A la part alta del Centre Històric es situa el barri de Capdevila, separat pel carrer Major d'aquell sector més central, es defineix com un conjunt urbanísticament diferenciat de la resta, quasi independent, amb un nucli central tancat en ell mateix, i amb el carrer Capdevila com a element articulador, tot seguint l'eix del camí d'Andorra.

En tot el sector nord-est s'hi ubica el conjunt catedralici, amb la catedral de Santa Maria com a gran referent arquitectònic, i el palau i el nucli edilici episcopal.

Finalment, al sud de la vila es veu clarament una diferenciació en el parcel·lari, menys dens i compacte. Aquesta zona, que havia estat batejada en temps com "l'era de la ciutat", no sembla desenvolupar-se urbanísticament fins al segle XV-XVI.

Fig. 5. Imatge aèria de situació del Centre Històric (Font: Google earth)

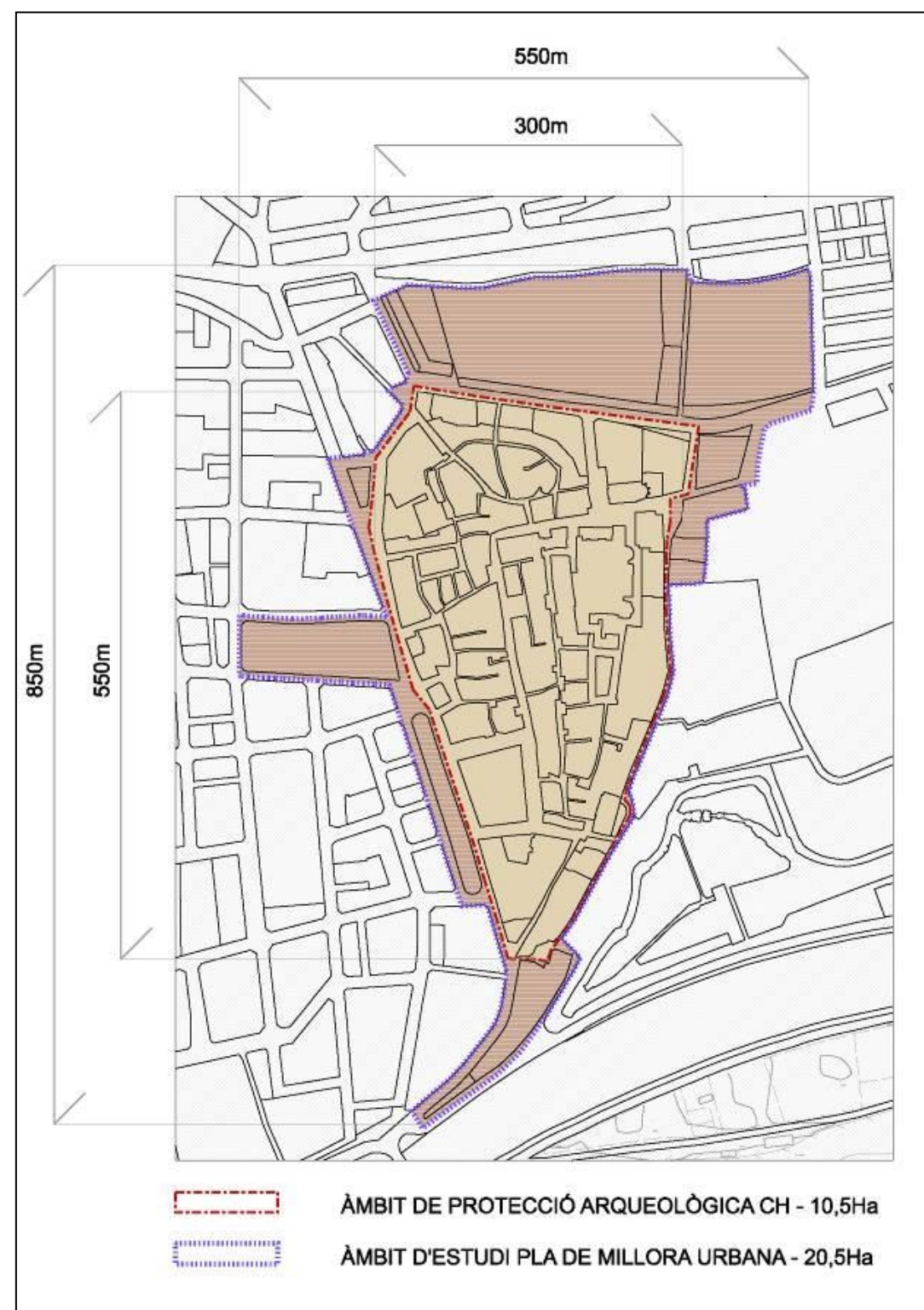

Fig. 6. Planta del Centre Històric de la Seu (Font: Pla de Millora Urbana del Centre Històric de la Seu d'Urgell, 2011)

5. LA PRIMERA MURALLA (inici del segle XIII)

Tradicionalment la historiografia sobre el tema ha assumit que la Seu alt medieval estava desproveïda d'un recinte murallat pròpiament. El primitiu nucli de població, el *vicus* que apareix a la documentació a partir del segle IX¹⁹, estaria protegit solament pel tancament extern que oferirien les pròpies cases que, a mode de vila closa, dibuixarien un perímetre allargassat i sense masses obertures exteriors, amb un eix central nord-sud definit per l'actual carrer dels Canonges, per on en aquells moments hi discorreria un rec que alimentaria els molins situats al sud (BATLLE, 1985; VILLARÓ 2003; GASCÓ *et al*, 2014; GASCÓN i OBIOLS, en premsa). Aquest recinte és impossible de poder confirmar arqueològicament ara per ara, tot això, l'anàlisi del parcel·lari sembla dibuixar-ne un límits hipotètics (Fig. 7), amb dos possibles accessos: un al nord del carrer, on encara avui en dia hi ha el portal vell d'Andorra, i l'altre situat al sud, hipotèticament a l'alçada del nº 29 de l'actual placeta de Sant Roc, on s'acaba la doble porxada sustentada sobre bigues i capitells treballats del carrer Canonges i comença un sector urbanístic diferenciat (Fig. 8). D'altra banda, és interessant destacar que en aquest espai hi hagi una advocació pròpia de pelegrins com és Sant Roc, De fet, encara hi ha una petita capella votiva dedicada a aquest sant que, malgrat la seva devoció és va popularitzar a partir del segle XV, no deixa de ser una advocació que podria relacionar-se amb la possible existència d'un portal que donava accés i sortida a caminants en aquest indret.

Cap a 1196 aquesta petita vila desprotegida va ser objecte d'un violent atac conduït pel comte Ramon Roger de Foix, en un context de degradació de l'antic ordre públic que havia propiciat el creixement de la vila episcopal durant els segles XI i XII (GASCÓN, 2010: 23-40; 2015). Aquest fet, reproduït pels seus successors en diversos moments del segle XIII, va posar en evidència la necessitat de dotar la vila d'un sistema defensiu més efectiu. En consonància amb aquesta idea, l'atac va significar també la interrupció de les obres de la

¹⁹ La primera menció que es fa d'aquest terme apareix en un document de l'any 907, en una donació que fa el comte Sunifred II a Santa Maria d'Urgell (VILLARÓ, 1995; GASCÓN *et al*, 2014)

catedral i el seu entorn (PUIG I CADAFAALCH, 1918: 55; GASCÓN, 2015), i la construcció d'un primer sistema defensiu que englobaria una part substancial de la vila de la Seu. La hipòtesi de la construcció d'aquest primer emmurallament immediatament després al saqueig de la catedral de la Seu d'Urgell es sustenta, principalment, en l'anomenat "privilegi dels canonges de la Seu d'Urgell", un document atorgat pel bisbe Pere de Puigverd als canonges de Santa Maria l'any 1211, que recull que les cases de tots els clergues que siguin edificades de nou a la Seu d'Urgell siguin immunes de tot servei, excepte l'obra de la vila de la Seu (VALLS I TABERNER, 1927: 164). Carme Batlle opinava que el motiu de la redacció d'aquest document fou el conflicte que esclatà entre els ciutadans i els canonges pels problemes originats arran del finançament de les obres de fortificació de la ciutat (BATLLE, 1985). Altres autors també ho consideren en aquest mateix sentit, malgrat que el document no és gens explícit en la tipificació d'aquesta "obra de la Seu". No obstant, la proximitat del privilegi amb el saqueig de la catedral i amb el fet que fossin unes obres tan importants com per obligar als canonges a atendre una part de les despeses, semblarien arguments suficients per relacionar aquest document amb les obres d'aquest primer recinte murallat (GASCÓN i OBIOLS, en premsa). A part d'aquest document, poques són les notícies sobre obres d'emmurallament durant aquest període, a diferència del que passa a partir del segle XIV i molt especialment el segle XV.

És difícil precisar el seu perímetre i contorn exactes. L'estudi arqueològic actual tampoc és concloent en aquest sentit. No obstant, en resten alguns elements clars que ajuden a inferir els seus possibles límits al nord i a l'oest: El més evident és el citat portal vell d'Andorra, situat a la base d'una potent torre de planta de quadrangular que es troba a l'extrem nord de l'actual carrer dels Canonges (Fig. 9-10), i que Laura de Castellet troba citats com a "(...) *portalem dicte sedis quod est sedus pontem de Boverie*", i "*turri ville*" en el buidatge de la documentació notarial de mitjans segle XIV, davant dels quals sembla que hi hauria un pont, també citat en la documentació treballada per Castellet, que hi donaria accés salvant el vall en aquest punt (Castellet, comunicació oral).

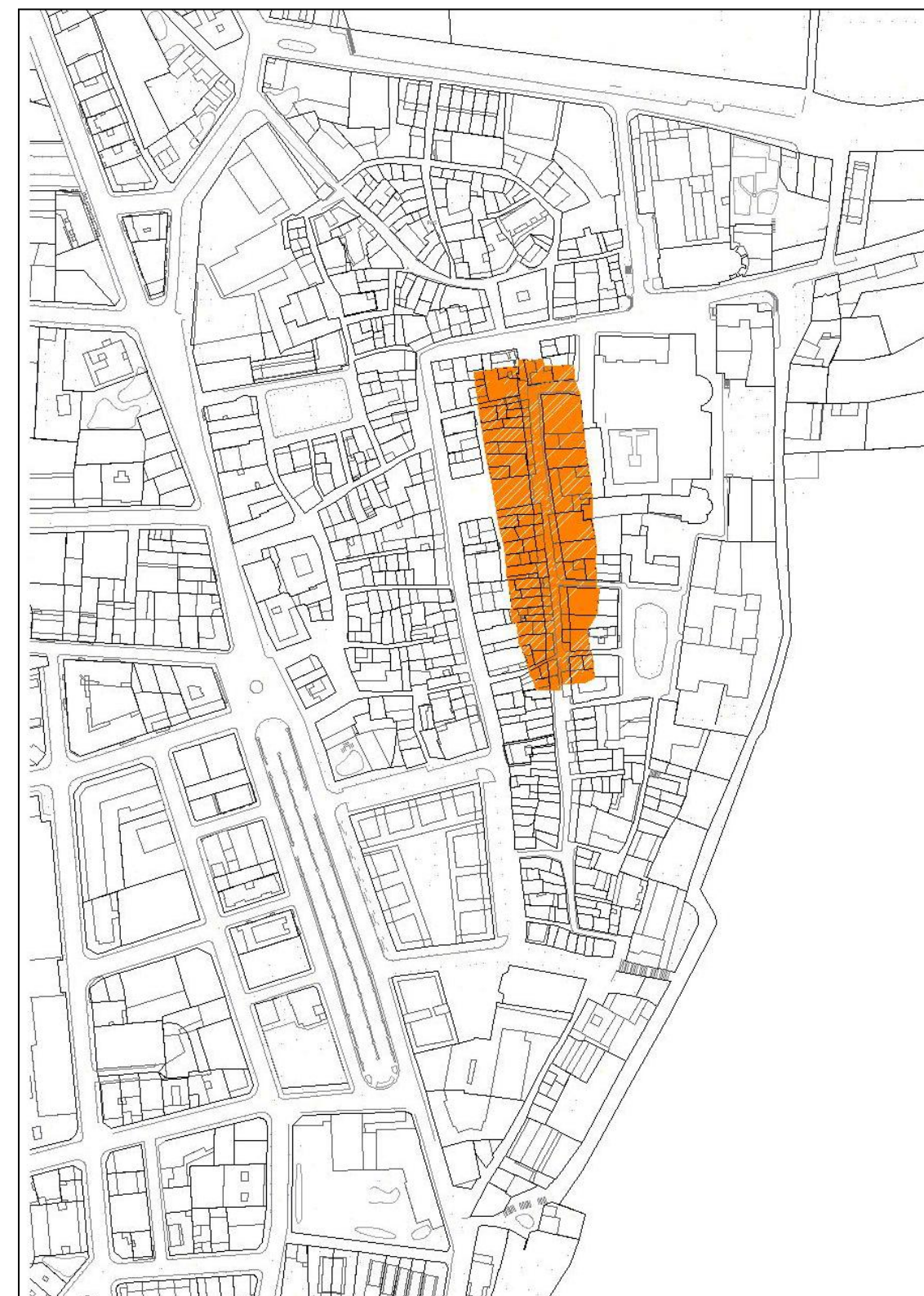

Fig. 7. Hipotètic perímetre de la vila closa (Elaboració pròpia)

Fig. 8. Placeta de Sant Roc i l'immoble nº 29 del carrer Canonges. En aquest punt podria haver-hi hagut l'accés sud de la hipotètica vila closa (imatge pròpia)

Una segona evidència és el traçat del carrer Major actual, que semblaria estar fossilitzant, precisament, part d'aquest vall que l'encerclaria per aquests sectors, i que apareix mencionat en diverses ocasions en la documentació posterior dels segles XIV i XV com a vall interior, vall que és dins la ciutat, vall vell, o vall "*maioris interioris*". De fet, el carrer Major actual no s'hauria fins ben entrat el segle XVI²⁰ (GASCÓN *et al*, 2014; GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

²⁰ El 1525 es va donar llicència als veïns que afrontaven amb el "*vall que és en dita ciutat, que comense a la Plasa fins a Soldevila*", per a "*fer claveguera e arasar dit val*", i dos anys més tard es parlava dels valls de la ciutat, "*tant de dins com de ffora*". El 1551, encara, s'acordava "*que se cobre la claveguera y carrer*"; ACAU, 1513-1578, f. 150v, 174v, 409. Significativament, en els índexs dels llibres de consells elaborats al tombant entre els segles XVII i XVIII, quan encara hi hauria record d'aquest fet, s'identifiquen aquests dos

Segons sembla, el portal que ha arribat fins avui seria una reforma de l'accés original, feta en algun moment del segle XIII (VILLARÓ, 1995). Consta de tres arcs apuntats correlatius, fets amb dues línies de dovelles ben escairades tant el d'entrada com el de sortida, mentre que l'arcada que queda just darrera l'arc d'accés està feta amb una sola filada de dovelles de majors dimensions. Aquest darrer mesura 2,67 m d'amplada conservada i 2,84 m d'alçada des del nivell de circulació actual, mentre que els altres són lleugerament menys alts i amples. Entre aquest arc i el següent hi ha un espai d'uns 40 cms –avui dia reomplert amb ciment– que suggereix l'existència d'un possible rastell o d'un element de tancament similar. A l'interior del calaix del portal hi ha dos portalets laterals²¹ (Fig. 11 i 12), també en arc apuntat, els quals donen respectivament a l'interior de dos dels edificis adossats a cada costat de la torre (el nº 2 del carrer Canonges, al costat oest del portal, i al nº 9 del carrer Major, a l'est, tots ells formant part actualment de la mateixa finca de Cal Cosp, juntament amb la mateixa torre del portal). Aquesta, tot i que està una mica desvirtuada per les edificacions circumdants, té unes dimensions en planta aproximades de 5,73 m d'amplada en el seu costat nord (4,46 d'amplada màxima visible), 5,93 m de costat est, 5,84 m de costat oest i 5,80 m de façana sud (3,94 de màxim visible). Té dos cossos ben diferenciats: la part baixa, d'uns 3,10 m d'alçada, està conformada per grans blocs de granit i de gres tallats i perfectament escairats, disposats en filades. Tot i que la part visible actualment està rejuntada amb ciment, el relligat original dels clastes és amb morter de calç, com s'ha pogut comprovar en part del costat est d'aquesta part baixa de la torre, que ha quedat al descobert durant les obres de rehabilitació que s'estan efectuant a la finca de Cal Cosp²² (Fig. 13). Com a detall, en el poc més d'1,5 m visibles del mur de la torre en el seu costat est hi ha gravada una creu en un carreu, segurament com a element protector del portal i la mateixa torre (Fig. 14).

assentaments segons la fórmula "*Carrer Major, quan se féu*", i "*Carrer Major se cobrí*"; ACAU, *Llibre de Índex dels Consells de 1432 fins a 1509 y de 1513 a 1616*, f. 9v i 11.

²¹ Una tercera porta a l'interior del portal en el seu lateral oest seria una obertura d'època moderna.

²² Aprofitant-ho, s'han pres mostres d'aquest morter per un futur anàlisi.

Per sobre d'aquest cos s'aixeca la resta de l'estructura en alçada de la torre, que per informacions dels operaris que han participat en la rehabilitació de l'edifici, semblaria estar feta amb mur de tapial i embigat de fusta²³. Malauradament, aquest supòsit no s'ha pogut documentar directament en el decurs d'aquest estudi perquè l'any 2008, quan es va començar la rehabilitació de la finca on s'integra la torre, es va renovar completament l'arrebossat que la cobria.

No sabem si l'alçada actual de la torre es correspondria amb l'original, o és fruit de realçaments posteriors per fer-hi més pisos d'habitatge²⁴.

La seva volumetria queda emmascarada pels edificis adjacents. Part de la façana nord i tot el costat oest estan totalment amagats per l'immoble nº 11 del carrer Major, mentre que el seu costat est queda parcialment integrat en un altre edifici de Cal Cosp.

A partir d'aquest portal es pot resseguir mínimament el possible traçat del mur defensiu per la cara de tramuntana del carrer Major. De fet, la façana nord de Cal Cosp sembla fossilitzar part d'aquest traçat, tot i que el petit pany de mur de pedra visible a la part baixa de l'edifici no correspondria realment amb les restes del muralla, com podria semblar en un primer moment. Tant la fàbrica, com el seu gruix d'aquesta paret (50-60 cms aproximadament), i el fet d'adossar-se a un pilar de carreus de granit ben tallats situat gairebé al centre de la façana, no semblen característiques molt adients per una muralla. D'altra banda, l'extrem de la part baixa de la façana de l'edifici que toca a la paret est de la torre s'adossa a aquesta mitjançant tres grans blocs de granit tallat col·locats verticalment, cosa que fa pensar, més aviat, en un reaprofitament d'aquests elements per bastir una altre pilar, o tal vegada un llindar.

²³ De fet, gran part dels edificis del carrer Canonges estaven fets –y alguns encara ho són– amb aquesta tècnica constructiva.

²⁴ De fet, l'interior de la torre són diferents pisos de vivendes. Actualment la propietat de l'immoble està duent a terme un profund procés de rehabilitació exterior i interior de tot l'edifici.

Fig. 9 i 10. Torre i portal Vell d'Andorra (Imatge pròpia)

Fig. 11. Portalet interior del portal al costat est (Imatge pròpia)

Fig. 12. Portalet interior del portal al costat oest (Imatge pròpia)

Fig. 13. Tram del mur del costat est del portal integrat en la planta baixa de l'edifici de Cal Cosp, descobert en treure l'arrebossat interior que el tapava (Imatge pròpia).

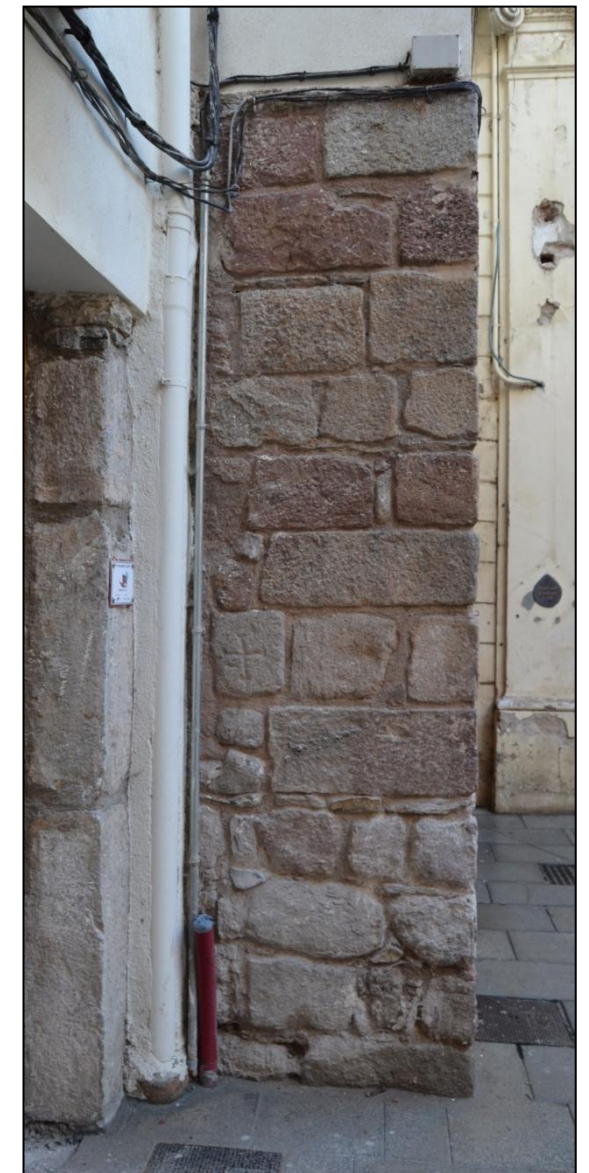

Fig. 14. Continuació a l'exterior d'aquest mur est del portal, on es veu la creu gravada en un del carreus (Imatge pròpia)

Molt probablement, doncs, en aquest espai la muralla o bé està desapareguda, i en un moment indeterminat s'hi va edificar un casa amb un porxo al nord sustentat per dos o més pilars –que fonamenta a dos metres de profunditat (Fig. 15)–, o bé aquesta s'ubica en una situació més endarrerida. No obstant, en relació a aquesta darrer supòsit, no s'ha documentat cap mur suficientment potent en el soterrani de l'immoble de Cal Cosp que confirmi aquesta opció. En canvi, el mur nord d'aquest celler, sobre el qual carrega la façana principal de l'edifici, podria ben bé ser la fonamentació del mur defensiu en aquest punt. Aquest mur, tot i estar mig arrebossat, sembla tenir una fàbrica i unes característiques que podrien correspondre perfectament amb aquesta funció (Fig. 16-17).

Fig. 17. Plànol del soterrani de Cal Cosp. En gris fosc la possible fonamentació de la muralla, i en gris clar el mur on s'ha realitzat el sondeig (Elaboració pròpia a partir de C. Terrier).

Fig. 15. A dalt, al centre de la imatge la fonamentació del pilar que surt a la part baixa de la façana nord de Cal Cosp. Darrera el que podria ser la fonamentació de la muralla.

La Fig. 16. A sota, detall de la possible fonamentació de la muralla (Imatges pròpies)

En aquest celler, dividit en cinc petits àmbits, cal destacar també el que sembla l'amortització d'un petit espai definit per murs fets amb carreus tallats i disposats en filades regulars. Alguns d'aquests murs tenen una banquetta de fonamentació i una finestra espitllerada de secció arrodonida i d'uns 50 cms d'alçada per 35 d'amplada, que recorda una finestra típica d'un temple de factura romànica o anterior (Fig. 18). Això plantejava la possibilitat que algun d'aquests murs fossin les restes de la desapareguda església del Sant Sepulcre, documentada com a temple exempt des del 1045, i que correspondria al conjunt litúrgic del segle XI²⁵. La ubicació d'aquesta església sempre ha estat un misteri, però alguns autors la situen hipotèticament en una zona propera a la façana oest de la catedral (CARRERO, 2010; 265-268, 287; BOTO i SUREDA, 2013: 83). Partint d'aquesta primera valoració es va plantejar dur a terme en aquest punt un dels sondejos arqueològics previstos en el marc d'aquest estudi. Degut a la manca temps, i al reduït espai que quedava lliure de la runa acumulada en l'àmbit on es localitza el mur amb el finestró, la intervenció arqueològica va consistir en una petita cala de 2x1 a la base d'aquesta paret.

Els resultats del sondeig no són concloents alhora de confirmar ni desmentir la naturalesa d'aquest mur. No obstant, és interessant destacar que la seva cota de fonamentació es situa a 2 m respecte el nivell actual del carrer Santa Maria, per tant a una profunditat considerable, quedant l'obertura espitllerada i el mateix mur per sota de la cota de circulació del portal vell d'Andorra (cosa que en principi en descarta una relació funcional). La trinxera de fonamentació del mur talla un mínim de sis estrats, presumiblement de reble, on només apareix material tardoantic (bàsicament gran quantitat de fragments de *tegulae* i *imbrices*, alguns fragments ceràmics informes, amb alguna vora i base que situen la forquilla cronològica en dos moments de formació d'aquests paquets de rebliment: entre els segles IV-V i VII-VIII).

²⁵ Juntament amb la catedral de Santa Maria; l'església de Sant Miquel (l'actual Sant Domènec); l'església de Santa Eulàlia (localitzada als baixos d'un dels magatzems de l'Ajuntament); i l'església de Sant Pere (actualment Sant Miquel).

Fig. 18. Mur interior d'un dels àmbits del soterrani de Cal Cosp que podria correspondre amb una estructura amortitzada, amb la finestra espitllerada (Imatge pròpia).

És interessant destacar que en el soterrani de Cal Cargolet (nº 5 C/Major), format per dos àmbits d'uns 5 m. de longitud, i 1,6 i 2,10 m d'amplada, fets amb murs i volta de pedra, i separats per un mur de 0,80 m, sembla haver-se excavat directament al subsòl geològic. De fet, els extrems est i oest d'aquest soterrani no disposen de mur, sinó que aflora el substrat geològic format per sauló i grans blocs de granit. A part d'això, l'extrem occidental del mur central que separa els dos espais secciona un crani humà (Fig. 19-20), cosa que indicaria l'existència d'una possible necròpoli en aquest punt –potser associada a l'església del Sant Sepulcre, ubicada hipotèticament al soterrani de Cal Cosp?.

Fig. 19-20. Extrem oest del mur central que separa els dos espais del soterrani de Cal Cargolet (C/ Major 5), adossat tallant el subsòl geològic. A baix, detall del crani que secciona aquest mur en aquest punt. (Imatge pròpia)

Retornant a la muralla, i seguint en direcció est des de la façana de Cal Cosp, la historiografia ha plantejat dues hipòtesis diferenciades sobre el traçat que seguiria en aquest sector: en les dues propostes gràfiques que A. Villaró fa (VILLARÓ, 1992; 2003), aquesta faria un gir en direcció nord a partir de l'extrem est de la façana del mencionat immoble, fossilitzada llavors en les façanes de ponent i de tramuntana de l'edifici de Cal Cargolet (nº 5 del carrer Major). A partir de la partió entre aquesta finca i el forn del Serafí (nº 3), menaria cap al nord novament, quedant el seu traçat fossilitzat en el costat de llevant del tram baix del carrer de les Eres, fins a l'angle amb el carrer de Sant Nicolau, des d'on el mur tombaria en línia recta en direcció est, fins a encabir dins el recinte clos l'espai on actualment hi ha l'església de Sant Domènec. Des d'allà el mur ja es dirigiria en direcció sud per la part baixa de la terrassa fluvial sobre la que s'assenta la Seu, fins a l'alçada de l'angle sud-est de Cal Pacho (nº 11 del carrer de la Font), seguint llavors vers l'oest fins a trobar el vall –l'actual carrer Major. En aquest petit tram de façana sud que dibuixaria la unió de la muralla de llevant i la que quedaria rere el vall a ponent, s'ubicaria el portal de

Soldevila o del maell (BATLLE, KLIEMANN, 1982: 225-226) corresponent a aquest recinte, tancant l'actual carrer dels Canonges a migdia, cosa que el situaria en una posició diametralment oposada a la del portal vell d'Andorra.

La hipòtesi de Villaró intenta solucionar la problemàtica que suscita un document del 1364 on s'acorda enderrocar l'antic convent dels Dominics, llavors fora muralles²⁶, i traslladar-lo a l'emplaçament que ocupa actualment, mencionant explícitament que aquest trasllat es fes "*infra muros antiquos et clausuras antiquas*", per eliminar així el perill del seu possible ús per part d'un enemic atacant (MARQUÈS, 2008-2010: 490). Aquesta cita ha fet suposar que aquest sector de la vila ja estaria protegit per una muralla des de feia prou temps com per considerar-la "*muros antiquos*" en la data del document.

Per la seva part, C. Gascón i Ll. Obiols en els treballs més recents que s'han fet fins ara sobre l'evolució dels recintes defensius medievals de la Seu (GASCÓN et al, 2014; GASCÓN i OBIOLS, en premsa), discrepen d'aquest traçat, i proposen una continuïtat en línia recta des de la façana nord de Cal Cosp enllaçant amb la façana nord de la catedral de Santa Maria, donant a aquest gran temple romànic –recordem que inacabat després del seu saqueig per part del comte de Foix– un paper defensiu de primer ordre en el recinte murallat d'aquests moments²⁷. Així, el traçat defensiu s'ajustaria a la planta de l'església, actuant també com a muralla la seva façana est, juntament amb la petita església de Sant Miquel, cosa que semblaria tenir una certa lògica ja que s'aprofitaria el volum del que segurament era l'edifici més potent i sòlid d'aquells moments. Aquesta proposta implicaria que aquesta primera muralla no hauria arribat al límit de la terrassa fluvial on s'assenta la ciutat, cosa que tindria poca lògica poliorcètica en no aprofitar el desnivell natural com a element defensiu. El traçat de la muralla seguiria llavors per la façana occidental de l'actual Palau Episcopal, la qual s'hauria aprofitat per a bastir-lo posteriorment, a partir del segle

²⁶ Concretament a la zona de l'actual estació d'autobusos de la Seu.

²⁷ Com esmenten els propis autors, aquesta proposta es basa en el paral·lel de Solsona, on la seva catedral formava part del recinte defensiu de la ciutat (PLANES, 2003).

XIV, i baixaria en paral·lel, o bé coincidint, amb l'actual carrer de l'Escorxador, a la fi del qual tombaria a l'oest per trobar la línia de muralla occidental que baixaria paral·lela al carrer Major. Així, el portal de Soldevila es situaria per a aquests autors a l'alçada de l'actual placeta de Sant Miquel, probablement integrada en una torre, com el cas del seu bessó del capdamunt del carrer Canonges. De fet, els autors documenten que aquesta torre va romandre dempeus i amb aquesta denominació fins ben entrat el segle XVI, denominats aleshores com el portal o la torre “*de la placeta de Soldevila*”²⁸.

La prospecció arqueològica dels soterranis i els baixos d'aquest sector del carrer Major ha aportat una informació escassa i fragmentada que no permet confirmar ni desmentir cap de les dues hipòtesis ara per ara.

S'ha documentat un pany de muralla al jardí de Cal Fornesa (C/ Portal de Cerdanya 3), amb una fabrica amb carreus de gres escairats i còdols sense desbastar. Aquest pany de mur, que evoca aquells “*muros antiquos*” del document del 1364, té un eix inclinat en sentit NE-SW que projecta una continuïtat fins a l'edifici de l'Ajuntament, on s'hi conserva també un important tram de muralla de característiques similars. Si es confirmés arqueològicament la filiació d'aquest mur amb la muralla del segle XIII, implicaria que aquesta es va adaptar realment al límit de la terrassa fluvial, avalant així la tesi de Villaró.

Seguint aquesta hipòtesi, l'angle nord-est d'aquest mur podria enllaçar llavors amb les façanes del nº 6 del carrer de Sant Domènec, i els nº 2, 4 i 6 del carrer Sant Nicolau, les quals presenten un regruix a la paret, amb formes rectangulars, que podria estar indicant l'amortització de murs d'estructures anteriors per part dels immobles actuals, tot i que no podem assegurar, però, que es tracti de la muralla. No obstant, un d'aquests regruixos, a

més, té una suggerent forma de torre (Fig. 21). L'extrem occidental d'aquest conjunt d'edificis enllaça amb la part baixa del carrer de les Eres, la projecció del qual mena directament a la façana nord de cal Cargolet, travessant el carrer de Sant Nicolau, on es té la notícia del descobriment d'un mur de certa entitat en les obres per dur la llum al Parador Nacional durant els a finals dels anys 70 i principis dels 80.

Fig. 21. Façanes posteriors de varis edificis del carrer Sant Nicolau, que presenten traces d'estar amortitzant murs d'estructures anteriors (Imatge pròpia).

²⁸ L'any 1591 hi havia conflictes per uns pilars edificats “*sobre la paret mitgera de la torra de dit micer Costa, que té a la plasseta de Soldevila*”. Sembla que el 1595, la torre es devia desmuntar, ja que s'acorda que, per a fer obres a la palanca, “*que's prenguen los cantons y pedres de la torra de la plasseta de Soldevila, que és de la ciutat, y los cantons servesquen per a dita obra*”ACAU, 1431-1509, f. 466v; 1513-1578, f. 145; 1579-1617, f. 306v, 402, 430.

Centrant l'atenció en el sector més nord occidental del recinte murallat, s'ha documentat la fonamentació de l'angle sud-oest de la torre del portal vell d'Andorra en el soterrani de l'immoble que estava destinat a acollir la seu del COAC de l'Alt Pirineu (C/ Major 11), l'antic Cal Sastre Ramon, i que actualment resta inacabat per manca de finançament (Fig. 22). Aquesta és molt poc visible degut a un arrebossat de morter que l'emascara, i al fet que se li adossa un pilar de cronologia indeterminada, i amb la base lleugerament atalussada, per la seva cara nord. El fet que aquest pilar tingui algun fragment de totxo massís podria indicar que s'hauria fet en època relativament moderna. El mur sud del soterrani d'aquest edifici es troba totalment alineat amb l'angle de la fonamentació de la torre, i la seva factura és força diferent a la d'aquesta (fet amb còdols de mida mitjana i gran sense desbastar). Sens dubte, aquest mur està amagant rere seu la veritable fonamentació de la muralla, que sembla estar fossilitzada en la paret mitgera que separa aquest immoble del nº 2 del C/ Canonges (que pertany a la finca de Cal Cosp).

El mateix succeeix amb Cal Polit (C/ Major 13), el qual s'hauria bastit aprofitant la muralla com a paret meridional, i els immobles nº 15 i Cal Badia (C/Major 17). Val a dir, però, que en cap d'aquests casos s'ha documentat arqueològicament aquest supòsit, sent l'anàlisi del parcel·lari i dels límits de finques les guies per assumir aquesta hipòtesi.

A partir de la darrera finca mencionada es perd una mica el seu possible recorregut, degut segurament al fet que en l'angle nord-oest del carrer Major, ocupant els immobles actuals de Cal Badia, Ca la Paca (C/Major 19-21) i Cal Sord (C/Major 23), hi havia hagut el palauet del Marqués de Castellvell, possiblement del segle XV, del qual se'n conserven elements de notable interès tant a la façana d'aquest últim edifici –una finestra emmotllurada–, com a l'interior de l'estanc de Ca la Paca i de Cal Badia (que hauria desfigurat aquest sector. És possible, però, que algun tram del mur defensiu fos amortitzat en aquest palau (del qual no en coneixem gran cosa més). En aquest sentit, per exemple, el petit mur cantoner fet amb carreus escairats de gres i amb una espitllera, aparegut a la planta baixa de Ca la Paca en el decurs de la darrera rehabilitació del local, podria ser un fragment de la muralla amortitzada en aquest palauet (Fig. 23).

Fig. 22. Fonamentació de l'angle nord-oest de la torre del portal vell d'Andorra al soterrani del nº 11 del carrer Major. Davant, el pilar que se li adossa. (Imatge pròpia)

Fig. 23. Fragment de mur amb una petita espitllera, localitzat a l'interior del Ca la Paca (imatge pròpia)

Dins de la botiga de Cal Sord (C/ Major 23), contigua a Ca la Paca, es veu un pany força gran de mur de pedra amb un eix nord-sud que separa la zona pública del rere local. Tot i que no podem assegurar que aquesta paret sigui un tram de muralla original, si que sembla que està fossilitzant-ne el traçat en direcció sud.

L'edifici de Cal Serrano (C/ Santa Maria 2), un casal gòtic del segle XIV situat immediatament a continuació de Cal Sord, després de creuar el carrer Santa Maria, presenta un seguit de característiques morfològiques i arqueològiques amb un interès especial: la seva volumetria, sobretot de la façana nord (amb 8,5 m d'amplada), i les cantonades fetes amb carreus de granit perfectament escairats fan pensar que l'edifici del XIV s'hauria bastit aprofitant una potent torre adossada a la muralla en aquest espai (Fig. 24). D'altra banda, aquesta possible torre està fonamentant damunt d'unes restes

presumiblement d'època tardoantiga, consistents en un mur amb una petita porta adovellada i flanquejada per dues espitlleres laterals, que es va localitzar l'any 1995 en el decurs d'unes obres al carrer Major. Tot i que es van tapar ràpidament sense la possibilitat de poder efectuar-ne un estudi arqueològic, es va interpretar com les restes d'una porta trigèmima que donaria accés a un petit nucli urbà tardoromà en aquest sector (VILLARÓ, 1995: 30-31; 1998a: 194; 2004: 130-131).

En la visita al soterrani d'aquesta finca no s'ha pogut documentar la part posterior d'aquest accés, ja que la paret del celler on estaria ubicada està completament enrajolada. No obstant, el propietari, el Dr. Serrano, no recordava haver vist mai cap porta en aquest mur. El que si que s'ha documentat és la seva continuïtat durant uns 3,5 m en l'àmbit sud, amb una factura força barroera, amb còdols sense desbastar, de mida mitjana i gran (Fig. 25), a l'extrem més meridional del qual semblaria haver-hi una finestra espitllera molt poc reconeixible pel rejuntat de ciment.

Després d'aquest immoble la prospecció arqueològica als soterranis i baixos de la resta del carrer Major ha donat resultats negatius pel que fa a la documentació de panys de mur visibles i susceptibles de formar part de la muralla, fins a l'alçada del nº 43. En aquest punt s'hi localitza avui dia un solar on hi havia hagut l'edifici de Cal Gispert. En els laterals de la desapareguda façana principal d'aquest immoble si veu clarament la potència dels murs, amb una amplada pròxima al metre, i com les cantonades estan fetes amb carreus de granit ben tallats i escairats (Fig. 26), de la mateixa manera que Cal Serrano. L'amplada en planta del que seria aquesta façana són també similars a les d'aquest últim (8,45 m). Tot això suggereix també la possibilitat de l'existència d'una torre en aquest indret.

Dos immobles més avall, a la finca de Cal Pinellet (C/ Major 47), es localitza una potent cantonada en el seu extrem nord-oest de difícil interpretació (Fig. 27), feta amb carreus de granit escairats similar a les cantoneres de les finques descrites fins ara. Si com fins ara s'ha proposat la possibilitat que aquests elements estiguin relacionats amb potents torres adossades a la muralla, aquesta també podria haver-se generat al voltant d'una altra

d'aquestes estructures. La proximitat a la possible torre de Cal Gispert suggereix que aquests cossos poguessin estar flanquejant un portal, o bé que algun d'ells n'integrés un a la seva part baixa. En aquest sentit és interessant destacar que davant d'aquests immobles hi ha dos carrerons en sentit est-oest (Na Panistrera i C/ dels Estudis) que menen directament al punt on hi haurà el portal de Tredós de la futura muralla baixmedieval.

El tancament a migdia d'aquest recinte tampoc queda clar, tot i que la línia que marca el carrer de la Font pot ser indicativa d'aquest. Malgrat això, tampoc es pot descartar que en aquest punt la teoria de Gascón i Obiols sobre la possibilitat que el portal de Soldevila d'aquest recinte murallat estigués ubicat a l'actual placeta de Sant Miquel sigui més encertada.

Amb totes aquestes referències s'ha elaborat la planta hipotètica d'aquest recinte murallat del segle XIII (Fig. 28), que evidentment cal entendre-la com una aproximació que futures intervencions arqueològiques hauran d'anar confirmant o desmentint.

Fig. 24. Volumetria en forma de torre de l'immoble de Cal Serrano (Imatge pròpia)

Fig. 25. Mur de l'interior del celler de Cal Serrano, contigu al mur on hi hauria la porta adovellada i flanquejada per dues espitlleres que es va descobrir l'any 1995. A l'extrem esquerre de la imatge s'hi pot observar el que semblaria una altra espitllera força irreconeixible, cegada amb ciment. (Imatge pròpia)

Fig. 26. Cantoneres del desaparegut edifici de Cal Gispert, al carrer Major 47 (Imatge pròpia)

Fig. 27. Cantonada escairada a la partió entre el nº 47 i 49 del Carrer Major

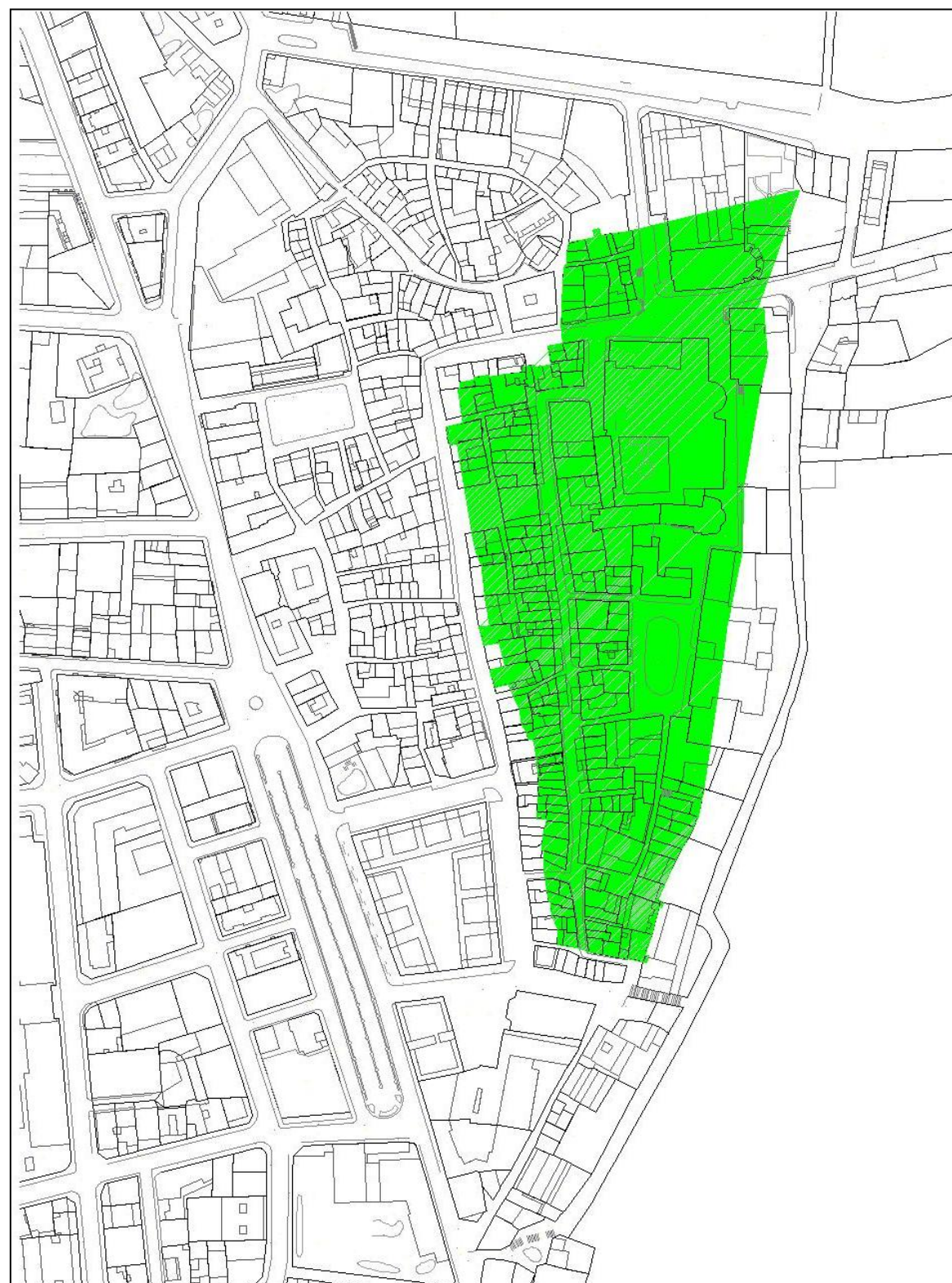

Fig. 28. Planta hipotètica del recinte murallat de principis del segle XIII (Elaboració pròpia)

6. EL RECINTE MURALLAT BAIXMEDIEVAL (mitjans del segle XIII a finals del XV)

El perímetre actual del Centre Històric de la Seu d'Urgell ve determinat, en bona mesura, pel recinte murallat d'època baixmedieval, que marcarà els límits de la ciutat fins gairebé el primer terç del segle XX. Tots els autors coincideixen a dir que aquesta nou recinte defensiu integrarà la muralla anterior i els ravals que haurien anat apareixent al llarg de la primera meitat del segle XIII. La divergència entre ells sorgeix alhora de situar cronològicament l'inici i evolució constructiva d'aquest nou recinte murallat: a partir de mitjans del segle XIII, i amb una solució de continuïtat que arribaria fins ben entrat el segle XV (VILLARÓ 2003: 80-81), o bé a partir del darrer terç del segle XIV, allargant-se fins al XV (BATLLE, 1985: 17-43; GASCÓN *et al*, 2014; GASCÓN i OBIOLS, en premsa). D'igual manera, tampoc hi ha consens alhora d'establir la coincidència de traçat d'aquest nou recinte amb part de la muralla anterior, coincidint gairebé en la seva totalitat per la façana de llevant de la ciutat (VILLARÓ, 1992; 2003), o en cap cas, i encerclant-lo completament de nou (GASCÓN *et al*, 2014; GASCÓN i OBIOLS, en premsa). Com hem vist, la dificultat per establir amb seguretat el traçat de la cara est del primer recinte murallat és un handicap alhora de poder confirmar o refutar una o altra tesis. Amb tot, l'estudi actual ha posat de manifest dades que semblen indicar que aquest procés d'emmurallament baixmedieval fou, segurament, més complex, amb la possibilitat que existissin dos fases consecutives de fortificació que van originar **un primer recinte, iniciat possiblement durant la segona meitat del segle XIII** –seguint la hipòtesi plantejada per Villaró (VILLARÓ, 2003)–, que hauria integrat l'antic nucli murallat i els creixements extramurs que s'havien anat produint fins aleshores, al qual seguiria un important procés de **[re]fortificació a partir de la segona meitat del segle XIV**, allargant-se fins ben entrat el segle XV, i que hauria significat la renovació de molts trams del recinte anterior, la construcció de nous elements defensius, i un augment del perímetre defensiu de la ciutat en alguns sectors. De fet, aquest és un fenomen freqüent en els processos d'emmurallament que experimenten la major part de les ciutats i viles de Catalunya en el decurs dels segles XIII-XV.

6.1. Context general dels processos d'emmurallament entre els segles XIII-XV

A finals del segle XII molts indrets van experimentar un fort creixement econòmic, demogràfic i urbanístic que va fer necessari l'ampliació dels seus perímetres fortificats anteriors. Les noves muralles eren també un signe de la naixent consciència col·lectiva de les pròsperes comunitats urbanes d'aquell moment. A part d'això, al llarg del segle XIII, les repetides disputes feudals, tant entre ells com amb la pròpia monarquia, motivaren la construcció de nous recintes murallats en diverses ciutats i viles. El cas de la Seu apareix sovint com a paradigma d'aquest fet en la bibliografia especialitzada, indicant l'hostilitat del vescomte de Castellbò envers el bisbe d'Urgell com la causa de la seva fortificació en aquests moments. Una cosa similar passa amb el cas de Piera, víctima de les contínues agressions dels Òdena. Des de finals de la tretzena centúria un altre factor transcendental a l'hora de fortificar moltes poblacions fou la constant amenaça procedent del nord. Els intents d'invasió del rei de França, especialment la croada del 1285 contra Pere el Gran, empenyeren nombroses ciutats a reforçar els seus sistemes defensius. Així mateix, entre el 1276 i el 1349 l'enemistat entre els sobirans de la Corona d'Aragó i els Regne de Mallorca explica l'emmurallament de moltes altres localitats de la part septentrional de Catalunya, a banda i banda de la frontera. Un d'aquests casos fou el de Bagà, que l'any 1343 es trobava en ple procés d'emmurallament "*per raó de la guerra dels cerdans*".

Així doncs, a mitjans del segle XIV moltes ciutats i viles catalanes disposaven ja de muralles i sistemes defensius importants, però molts d'aquests no oferien suficients garanties. Per aquesta raó, l'any 1356 l'esclat de la guerra contra Castella (1356-1369) va empènyer al rei Pere el Cerimoniós a ordenar que s'enfortissin ciutats, viles i llocs arreu del territori. S'inicia llavors un nou procés de [re]fortificació arreu del territori, per tal de reformar les muralles existents o encerclar amb nous perímetres els eixamples urbans i ravals que encara restaven sense protecció. A la guerra contra Pere el Cruel caldrà afegir-hi, a més, l'entrada en escena de les temibles companyies de mercenaris aparegudes a França en el decurs de la Guerra dels Cent Anys. L'actuació d'aquests contingents, així com l'aparició i generalització de l'ús de l'artilleria (bombardes), creà un clima d'inseguretat que explica la

frenètica activitat constructiva arreu del país, amb el seu màxim apogeu a la dècada del 1360.

D'aquells moments són els recintes murallats de Barcelona, Lleida, Girona, Montblanc, Cervera, Granollers, Besalú, Solsona, Berga, i un llarg etcètera. També és el moment en que es [re]fortifiquen algunes places fortes pirinenques, tal com es testimonia en el cas de Puigcerdà l'any 1362 (SIMON, OBIOLS, 2013: 31-38).

Cal advertir, però, que la fi del conflicte amb Castella, l'any 1369, no va aturar el procés d'emmurallament endegat. Els treballs en moltes ciutats van continuar durant el darrer quart de segle, i el ritme s'accentuà coincidint amb les periòdiques incursions de companyies mercenàries²⁹. La darrera embranzida fortificadora de finals del segle XIV la provocà la invasió del comte de Foix que reivindicava la successió del regne a la mort de Joan I, el 1396.

A inicis del segle XV algunes ciutats i viles de Catalunya ja disposaven de sòlids perímetres murallats, però també hi havia indrets on encara no s'havien completat els lents, i sobretot costosos, treballs de fortificació. Així encara es documenten treballs de bastiment i reparacions de muralles en diversos llocs, sobretot de la part occidental del Principat (per exemple Balaguer, Lleida o Cervera) principal escenari del conflicte successori originat la mort de Matí l'Humà (1410). D'altra banda, la sèrie sísmica olotina dels anys 1427-28 també va obligar a refer muralles en algunes viles (Olot, Camprodon, Besalú...). Tampoc s'ha d'oblidar que, el 1438, tornà a haver-hi el perill d'una nova invasió francesa, que empenyé una altra vegada les poblacions d'arreu del país a multiplicar els esforços per completar, reparar o reformar els seus perímetres defensius.

²⁹ L'any 1389, per exemple, arreu es treballava per fer front a les companyies del comte d'Armanyac, que saquejà les comarques del Rosselló, l'Empordà i l'Alt Urgell, i fins i tot amenaçà Girona.

A la meitat del quatre-cents encara es documenten obres en diversos llocs, però sembla que a un ritme menor que anteriorment, bàsicament com a conseqüència de les dificultats econòmiques. D'altra banda, molts treballs de refortificació d'aquests moments es centren en la reparació dels estralls ocasionats als murs pels continus conflictes armats, molt afectats, sobretot, per l'ús cada vegada més corrent de mines i de l'artilleria.

Finalment, a les darreries del segle XV, un nou intent d'invasió francesa s'esdevé motiu per tornar a fortificar llocs. Cal notar, però que aquestes obres no són ni de bon ros comparables a les que s'havien realitzat al segle XIV.

6.2. La fortificació a partir de la segona meitat del segle XIII

Varis documents de finals del segle XIII i mitjans del XIV fan referències indirectes a elements que fan suposar l'existència d'un nou recinte murallat que aleshores ja hauria integrat les primitives muralles i els ravals de la ciutat previ al procés de [re]fortificació del darrer terç del segle XIV: sovintegen els esments a un vall major –en contraposició al vall interior o vall vell del primer recinte murallat–, i un mur forà esmentat l'any 1344 (GASCÓN *et al*, 2014). També cal destacar el citat document de l'any 1364 on es parla de "*infra muros antiquos*" quan es proposa el trasllat de l'antic convent dels Predicadors a l'interior de la ciutat, i que Villaró associava a un queixal que la muralla del XIII faria en el sector on s'ubica actualment Sant Domènec (VILLARÓ, 1992; 2003).

A aquestes notícies cal afegir-hi la nova informació sorgida de l'immens treball de buidatge dels fons notariais des de finals del segle XIII fins a mitjans del XIV efectuat per Laura de Castellet en el marc d'aquest mateix projecte, i que semblen confirmar aquesta hipòtesi d'una primera fase fortificadora d'època baixmedieval.

No sabem, però, quin seria el traçat exacte d'aquest recinte. Les poques intervencions arqueològiques dutes a terme a la Seu, i l'escassa o gairebé nul·la informació que aquestes han aportat sobre les muralles que defensaven la ciutat en els diferents períodes històrics,

fa difícil establir una hipòtesi fidedigna de l'evolució constructiva d'aquestes, tant des del punt de vista cronològic com topogràficament. D'altra banda, l'estudi arqueològic actual, tot i localitzar diferents trams de muralla i elements fins ara inèdits, tampoc aclareix massa al respecte, ja que l'estat de conservació d'aquestes estructures –força deficient i poc visibles per la vegetació, i en alguns casos molt alterats per relligats o arrebossats de ciment modern– dificulta una adequada lectura de paraments sense una actuació prèvia de desbrossament i neteja dels mateixos³⁰. Malgrat això, es veuen lleugeres variacions de fàbrica i relacions estratigràfiques entre alguns elements que permeten inferir fases constructives diferents.

És doncs l'estudi de la documentació i l'anàlisi interpretatiu del parcel·lari el que permet inferir quin podria haver estat el traçat hipotètic d'aquest primer eixample defensiu de la ciutat (Fig. 29): **a la façana nord**, la cara de tramuntana del carrer de les Eres sembla fossilitzar clarament un tancament defensiu, que alhora explicaria la fisonomia i l'urbanisme d'aquesta zona de la ciutat. De fet, fins fa pocs anys aquest carrer estava tancat per un mur de pedra on avui el creua el carrer de la Palma. El propi aspecte del carrer, amb 3 metres d'amplada mitjana, denota un possible origen com a corredor intern associat a la muralla; **a ponent**, el traçat podria ser el mateix que tindrà a finals del segle XV, fins al punt on giraria per definir **la façana sud**, adossant-se la façana meridional de la muralla anterior; mentre que **la façana de llevant** el marge superior de la terrassa fluvial seguirà sent el límit de la ciutat des de que quedà definit pel primer recinte murallat d'inicis del segle XIII, amb una important novetat: la gran estructura del palau episcopal, iniciat en algun moment de mitjans segle XIV³¹ (GASCON i OBIOLS, en premsa), que sobresortia del recinte murallat com un veritable "castell".

³⁰ Una actuació que, tot i que seria desitjable en alguns casos concrets, no és possible dur a terme sense allargar el termini marcat per efectuar aquets estudi

³¹ En aquest mateix moment es construiria un nou castell a Puigcerdà, vinculat precisament amb l'edificació d'un nou recinte emmurallat (SIMÓN i OBIOLS, 2013: 31-38).

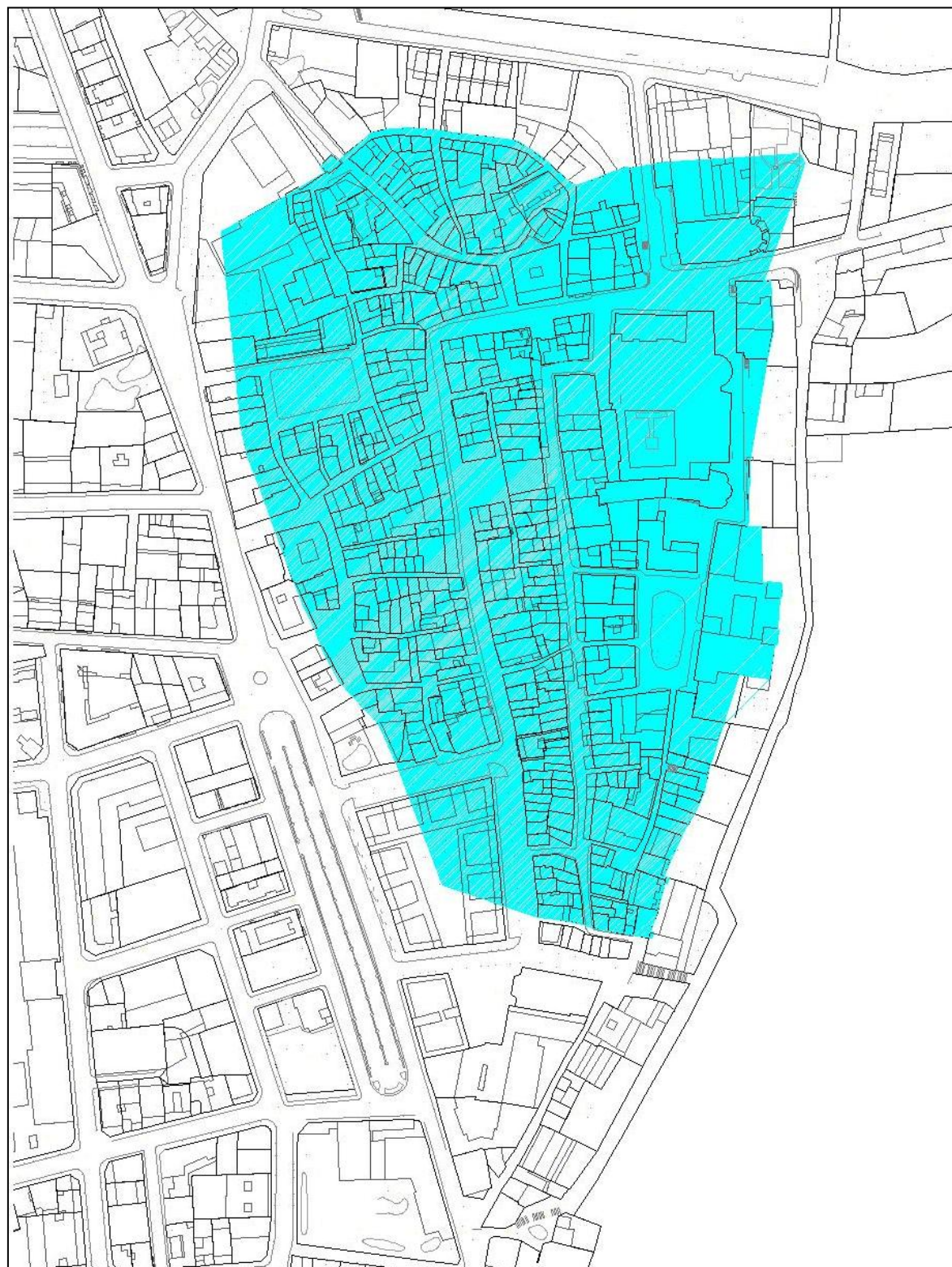

Fig. 29. Planta hipotètica del primer recinte murallat baixmedieval a mitjans segle XIV (Elaboració pròpia)

6.3. La [re]fortificació a partir del darrer terç del segle XIV

A partir de la segona meitat del segle XIV trobem la majoria de referències documentals que mencionen explícitament actuacions relatives a obres a les muralles, sent abundants durant tot el segle XV, i part del XVI. D'elles es desprèn una empenta notable en el procés de [re]fortificació de la ciutat a partir d'aquests moments, amb la renovació de molts trams degradats o en ruïna de la muralla anterior, i possiblement l'augment del perímetre de la ciutat en els sectors de Soldevila, Capdevila, i en menor mesura a Tredós, conformant així el perímetre murallat definitiu que ha definit la morfologia del centre històric de la ciutat fins avui.

La primera d'aquestes referències data de l'any 1362, en el context general de la guerra contra Castella. Es tracta d'un document on el cònsols, juntament amb l'aleshores bisbe Guillem Arnau i Patau, decidiren recaptar imposicions especials sobre els aliments en favor dels damnificats per un greu incendi succeït durant la nit de Sant Miquel d'aquell mateix any, que afectà profundament el barri de Capdevila (MARQUÉS, 1982: 286-287). En aquest document s'estableix que dues parts de la recaptació es destinessin a "*l'obra dels murs*" (MARQUÉS, 1982: 297)³². Amb tot però, no sabem si abans d'aquest episodi ja hi havia en marxa una actuació de [re]fortificació de la ciutat, potser fruit del context bèl·lic general, al qual s'hi ha de sumar el clima de confrontació clàssic amb els vescomtes de Castellbò, ni si aquesta "*obra dels murs*" es refereix a una reparació, o bé al bastiment d'una nova muralla. D'altra banda, el document tampoc permet conèixer en quin sector es duria a terme aquesta actuació. Sigui com sigui, la cita documental situa aquest fet just a la dècada del 1360, coincidint plenament, com ja s'ha esmentat, amb el que succeeix a d'altres viles i ciutats d'arreu del territori (VERDÉS, 2003: 130). De fet, sembla clar que en aquests moments hi ha una voluntat manifesta de dotar-se d'una nova poliorcètica defensiva, com es veu en el citat document del 1364.

³² ACU, Manual notarial nº 487, f. 301 r-v.

A partir del 1370 existeixen diferents concessions reials per a l'establiment d'impostos destinats al finançament de la reparació dels murs³³. En aquesta data es documenta, també, la creació de tres censals pel valor de 62.000 sous de Barcelona per part de la ciutat de la Seu i les universitats de les jurisdiccions dels capítols dels canonges de la catedral³⁴, que tot i que no se n'especifica la finalitat, s'ha interpretat per alguns autors com una possible prova relacionada amb l'obra d'emmurallament d'aquests moments (GASCÓN i OBIOLS, en premsa). De fet, l'any 1373, en l'execució d'una d'aquestes vendes de censals acordades l'any 1370, s'especifica que l'objectiu de l'import recaptat era l'obra i salvaguarda de la ciutat. Igualment, el 1430 es va obtenir un privilegi del rei Alfons el Magnànim per a cobrar impostos destinats a la reparació de les fortificacions³⁵.

Des d'aleshores, i durant tot el segle XV, i part del XVI, abunden les mencions a obres de murs, torres, valls, etc., de les qual els recents treballs de Gascón i Obiols en fan un recull exhaustiu (GASCÓN *et al*, 2014; GASCÓN i OBIOLS, en premsa):

El 1412 es féu una concòrdia entre la Ciutat i la Comunitat de Beneficiats de la Pietat, segons la qual pagarien un seguit d'impostos com si fossin laics, dels quals se'n destinaria una part a “obra dels murs, valls, corredors, merlets e mantelets”, especificant que serviria

³³ El 6 d'abril de l'any 1370, el rei Pere el Cerimoniós va concedir al bisbe Pere de Luna el permís per la creació d'un impost sobre queviures i altres; el mateix monarca concedia poder imposar *cises* durant un decenni, prorrogat a Besalú el 10 de febrer del 1385, amb el propòsit d'aconseguir diners per les obres – entenent de les muralles– i pagar els deutes de la universitat urgellesa (BATLLE, 2006-2007: 576).

³⁴ ACAU, col·lecció de pergamins, any 1370, 829 x 604 mm.

³⁵ Es tracta d'un privilegi per imposar sises durant un període de deu anys, concedit als cònsols i prohoms de la Ciutat d'Urgell i signat a Lleida el 20 de desembre de 1430 pel rei Alfons el Magnànim. ACAU, col·lecció de pergamins, any 1430, 415 x 325 mm. Al copiador de privilegis del Consolat de la Seu se'n conserva una còpia; ACAU, Copiador de Privilegis, p. 113-114

per arreglar “los corredors de mantelets e de merlets (...) de la torra de Sent Sepulcre tro al palau del senyor bisbe exclusive³⁶”.

Els anys següents, especialment durant les dècades de 1440 i de 1460, es documenten diferents obres al recinte: El 1434, el bisbe manava “*obrar los murs*”. El 1441 es parlava de l’“*obra fahedora dels valls*”. El 1442 s'acordava que les motes de Capdevila “*sien tornades*”. L'any 1444 s'acordava “*obrar lo mur que s-és enderrocat a Tresdós, a la torra d-en Fenés*”, i també la de Soldevila. El 1445 es cita “*que los valls de Capdevila se scombren e que les motes se facen*” i tres anys després, el 1448, es parla de l’“*obra del mur fahedora per los bishahins*”³⁷, vora la torre d'en Fenés. L'any 1454 es cita l'obra d'una torre. En un context força diferent, l'any 1462, es torna a parlar de l'obra dels valls i la muralla, i el 1466 es parlava de reparar “*aquell troç de muralla que s-és enderrocat del Palau*”³⁸. El 1468, es prenen mesures perquè “*en lo mur de la dita ciutat s'a fetes moltes finestres e alguns teulats, fahent discórrer les aygües devés la mota del vall, e en los valls plantats arbres, e clavegueres fetes que travessen lo mur e la mota, hon s'an fetes privades, e fan passar l'aygua per aquelles*”. D'aquell mateix any es conserva el contracte per a construir una bombarda per a la defensa de la ciutat. L'any següent, el 1469, es parlava de l’“*obra que's fa al vall de Capdevila*”, en el mateix moment que es cita “*lo forn de la calç que s'és fet al vall de Preycadós*”³⁹. Els anys 1476 i 1482 es citen la construcció de noves torres. Aquesta darrera menció és la notícia més moderna de la que es té constància actualment de construcció d'elements de nova planta en el recinte murallat baixmedieval. A partir

³⁶ Arxiu Capitular d'Urgell, Contractes, caps 34.

³⁷ Es conserva el contracte signat pels cònsols amb el mestre Lope de Aibar, navarrès, que podria ser el mateix Lope Martín, biscaí d'un altre document. Ell i la seva colla havien de refer un tros de mur, el del carrer de Tredòs, vora la torre d'en Fenès, que anava des del mur nou fins a la torreta vella. Carme Batlle situa aquest punt al final de l'actual carrer Sant Josep de Calassanç (BATLLE, 2006-2007: 578-579).

³⁸ ACAU, 1431-1509, f. 31, 69, 93, 96v, 105, 140v, 248v, 252, 294v.

³⁹ ACAU, 1431-1509, f. 305, 315v-316.

d'aleshores, i ja en ple segle XVI, els esments documentals únicament fan referència a reparacions i millores en aquest. Així, l'any 1527 es va acordar destinar els ingressos procedents del Prat de Segre i dels hostals (béns municipals) a refer la muralla, que “*stà en moltes parts derroÿda*”, i l'any següent es feien obres a la muralla, a Capdevila, “*que stà per caure*”. En una data no concretada cap a 1530, es parla de la muralla de Predicadors a continuació d'una torre que hi havia al portal de Cerdanya. El 1537 s'acordava fer un forn de calç per a reparar les muralles, i el 1540 es refeia la muralla a Soldevila. El 1554, novament, es feia un forn de calç per a les millores que necessitava la muralla i el 1564 es contractaven obres als valls amb uns picapedrers⁴⁰.

En resum, els treballs iniciats pels vols del 1362 semblarien tenir una certa continuïtat en la dècada següent, essent a partir d'aquests moments quan la documentació deixa entreveure un moment d'un gran impuls en el procés de [re]fortificació de la ciutat. No queda clar, però, la fi d'aquest procés. Al contrari, la imatge que es desprèn és la d'un procés gradual, que sembla que no es doni mai per acabat. Ara bé, des de mitjans segle XV i gran part del XVI el que sembla abundar més són les referències a reparacions d'elements defensius i trams de mur en sectors concrets. Això fa pensar que, molt probablement, la totalitat de la fisonomia del recinte murallat baixmedieval que ha donat forma al Centre Històric de la Seu ja estaria definit en la primera meitat del segle XV, al qual se li anirien afegint nous elements defensius (principalment noves torres) fins que a finals del mateix segle ja tindria un aspecte que es podria qualificar de "definitiu".

Les següents etapes fortificadores dels segles XVII en endavant ja tindran un caire diferent, més aviat de reforçament del recinte baixmedieval amb la construcció de bombardes i dels típics baluards i fortins defensius pentagonals de terra i fagina, revestits amb murs d'obra baixos en algun cas, adaptats ja a l'ús generalitzat de l'artilleria.

⁴⁰ ACAU, 1513-1578, f. 171v, 186, 290, 322v, 431, 541v.

6.4. Descripció del recinte murallat a finals del segle XV

6.4.1. Traçat

Malgrat que no hi ha documentació de l'època que en descriu mínimament les característiques, com si que passa en alguns casos d'altres viles i ciutats catalanes⁴¹, els plànols cartogràfics i els dibuixos del segle XVII de Jerónimo Rinaldi (1663) (Fig. 30), d'Ambrosio Borsano (1687) (Fig. 31), i de Roger de Gaignières (1691) (Fig. 32 a 34) són eines de primer ordre per establir-ne els trets generals i una idea aproximada del mateix en el moment de la seva elaboració. En tots aquests plànols es pot observar un seguit de regularitats que, sens dubte, han de respondre a elements reals del recinte murallat. Per exemple, a part de la forma mateixa del recinte murallat, es repeteixen el nombre de torres que la flanquejaven a finals del segle XVII (gairebé les mateixes en tots els plànols), i que segurament ja formaven part del perímetre defensiu des de finals del segle XV; la ubicació dels portals; o dos angles en forma de dent, que el traçat de la muralla sembla que feia a la part sud de la façana de llevant, els quals hem pogut identificar a partir de l'anàlisi de les imatges aèries dels anys 80 i les fotografies de principis de segle conservades a l'ACAU.

A partir de l'anàlisi de tota aquesta documentació gràfica, l'estudi arqueològic dels paraments visibles d'alguns edificis, i les visites als soterranis d'alguns immobles s'ha establert la topografia del possible traçat del recinte murallat baixmedieval en el plànol cadastral de la Seu (Fig. 35). Aquest conformaria una planta en forma de triangle invertit, amb un perímetre aproximat d'uns 1.300 metres lineals, que tancaria un espai de gairebé 8 ha. A grans trets, la muralla que envoltaria la Seu a finals del segle XV tancaria la ciutat pel nord a una distància equidistant entre la façana de tramuntana del carrer de les Eres i l'actual carrer Bisbe Benlloch, ja des del primer emmurallament baixmedieval, i constaria de

⁴¹ Sabem que moltes vegades les autoritats locals seguien instruccions de projectes detallats, que per escrit establien perfectament com havien de ser el nous recintes. Això és el que va passar, per exemple, a Berga (1365), Lleida (1362, 1375), Vic (1368), Girona (1368), Santpedor (1369), o Cervera (1369) (VERDÉS, 2003: 132-133).

dos llargs trams, més o menys rectilinis que, seguint el desnivell natural cap al Segre per l'est –tot adaptant-se al límit de la terrassa fluvial– i l'actual carrer de Sant Ot i el Passeig Joan Brudieu per l'oest, s'unirien al final de carrer de Sant Agustí, a la baixada del Molí, tancant la ciutat pel seu extrem sud. Per tant, és possible que l'embut que fa la planta de la ciutat correspongui a un augment del perímetre defensiu d'aquest moment.

Fig. 30. Plànol de l'enginyer militar Jerónimo Rinaldi amb la proposta de noves defenses de la Seu reforçant el recinte murallat existent (v. 1663). (Font: Villaró, 1995).

Fig. 31. Plànol d'Ambrosio Borsano de la ciutat i les seves defenses (v. 1685) (Font: Villaró, 1995).

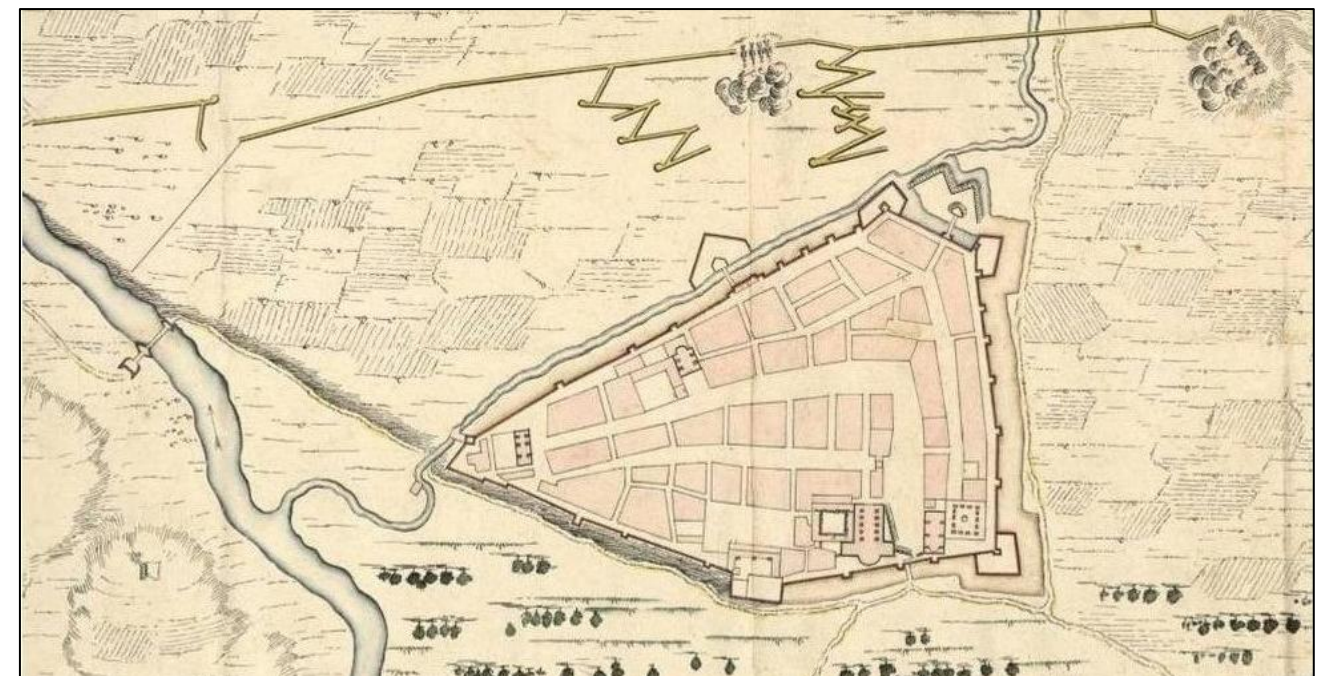

Fig. 32. Plànol de la ciutat de la Seu (v. 1691) obra de Roger de Gaignières (Font: Bibliothèque Nationale de France, P144221-222 [Vb-139-Fol]. <http://gallica.bnf.fr/>)

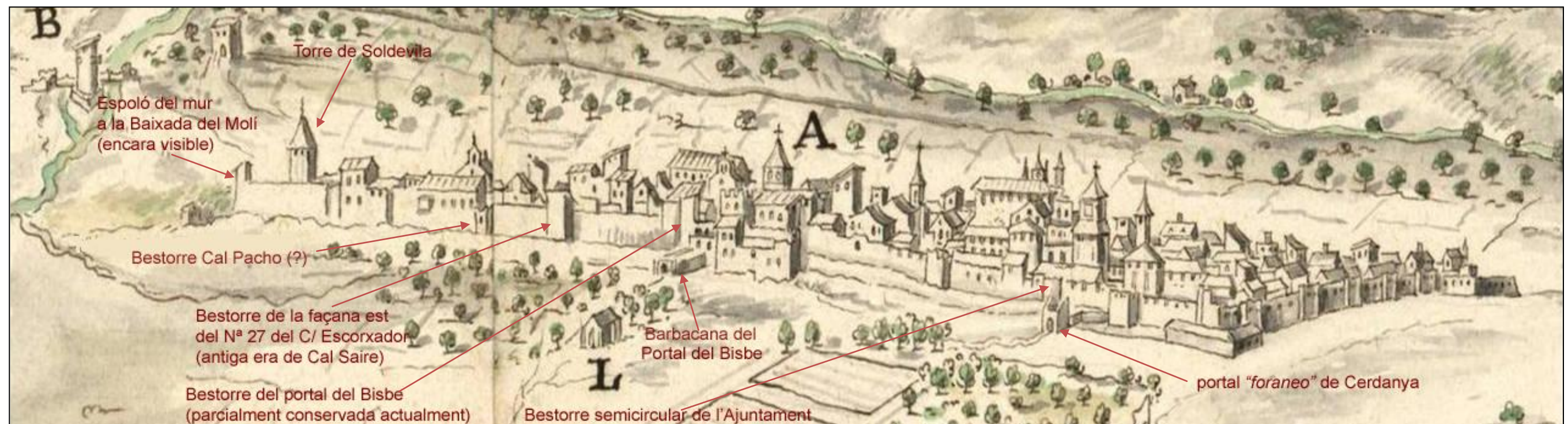
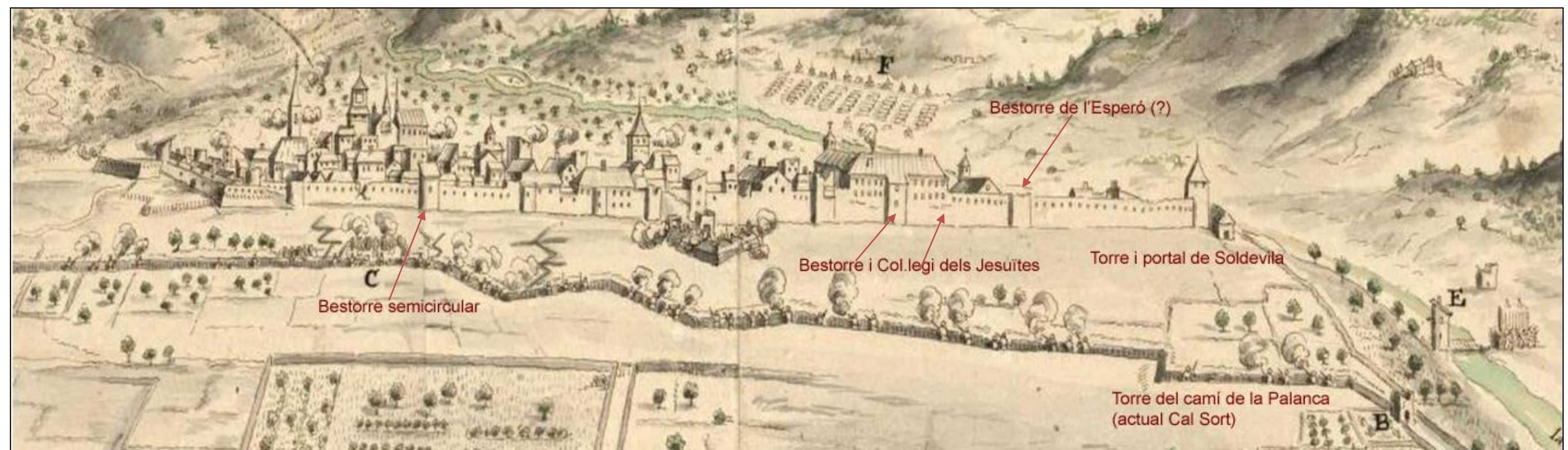

Fig. 33 i 34. Dibuixos de François Roger de Gaignières, de la façana de llevant i de ponent de la Seu, durant el setge francès de l'any 1691, on s'ha senyalat alguns elements identificats que apareixen en la documentació, alguns s'han pogut identificar tant documentalment com arqueològicament en el decurs d'aquest treball.

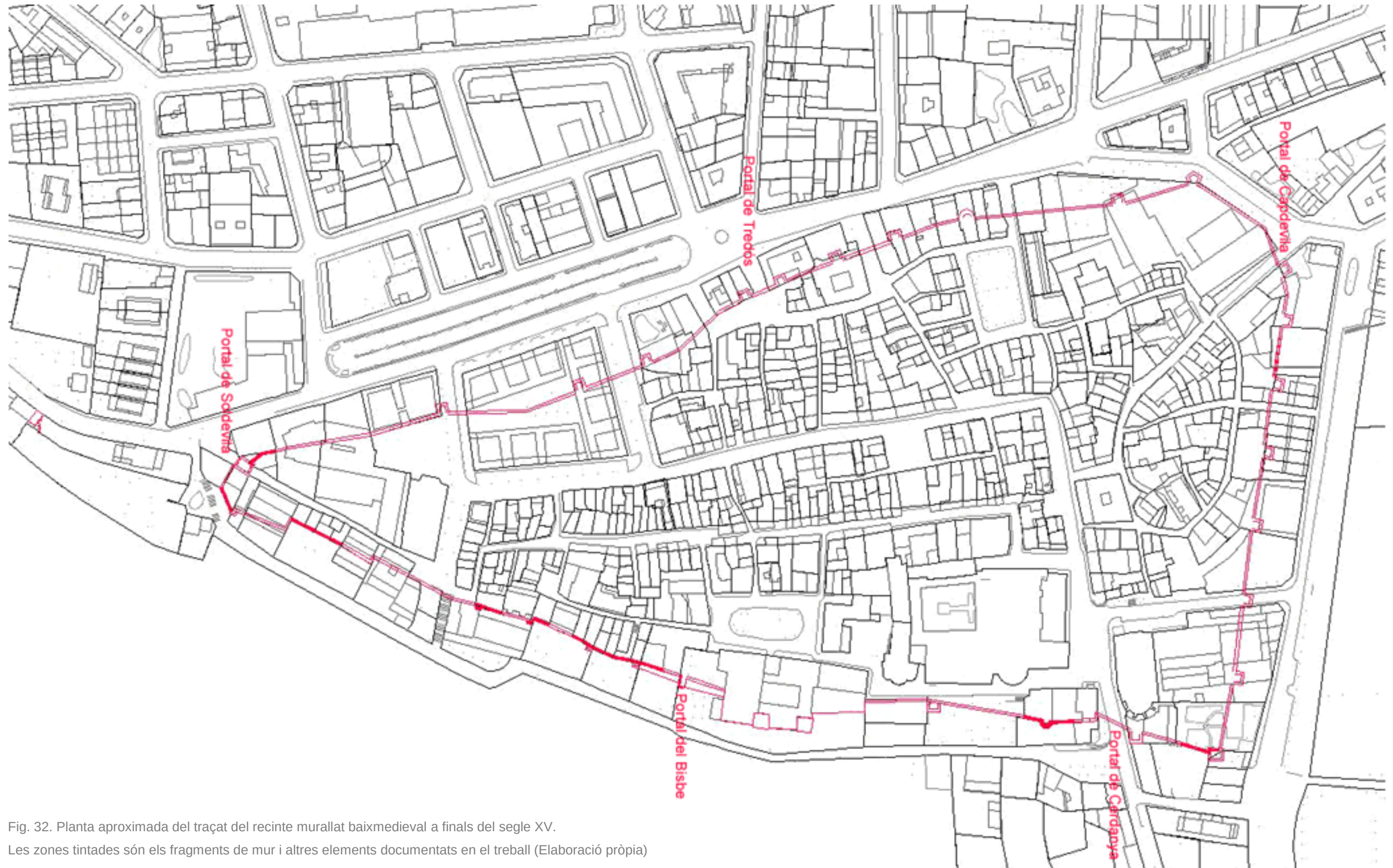

Fig. 32. Planta aproximada del traçat del recinte murallat baixmedieval a finals del segle XV.
Les zones tintades són els fragments de mur i altres elements documentats en el treball (Elaboració pròpia)

6.4.2. Característiques estructurals i elements conservats

6.4.2.1. El mur

A partir dels trams conservats, podem establir una amplada mitjana que oscil·laria entre 1,20 metres (6 pams) i 1,60 metres (8 pams). Fet amb un doble parament de còdols de pedra pràcticament sense desbastar (bàsicament de granit, gres i conglomerat), de mida mitjana i gran, disposats en filades irregulars i lligats amb morter de calç. Pel que fa a l'alçada mitjana, podria aproximar-se als 6 o 8 metres en general des de la seva base (si tenim en compte el màxim conservat en els trams documentats)⁴². No obstant, no es pot descartar una alçada superior en alguns punts, principalment a la façana de llevant, per salvar el desnivell que de nord a sud té el pendent de la terrassa fluvial on s'assenta la ciutat, així com una alçada mitjana major si comptem la part que s'enfonsaria al vall, i el coronament dels merlets⁴³, dels quals no en queden restes però sabem que era la forma com es capçava el mur a partir del document de la Concòrdia del 1412 esmentada anteriorment. Entre aquests s'hi disposarien línies de mantelets, com també apareix en el mateix document.

El que si que s'ha pogut documentar, en alguns trams de mur conservats, són espitlleres situades a una alçada pròxima als 3 m de la base del mur. Això ens porta a pensar que aquests elements defensius es distribuïren, a intervals irregulars, al llarg de tot el perímetre. Les que s'han pogut documentar tenen una alçada d'uns 50 cms, i uns 10 d'amplada exterior.

Hem de suposar també l'existència d'una banqueta de fonamentació i de motes, que ja hem vist que apareixen esmentades sovint en la documentació del segle XV. El fet que la zona

⁴² En paral·lels de la mateixa època sabem que l'alçada dels murs podia oscil·lar entre els 5 m, com el cas de la muralla de Granollers (PANCORBO I VILA, 2006: 23), o ser superior als 10 metres (VERDÉS, 2003: 134).

⁴³ Per exemple, el merlets de la muralla de Montblanc fan 2 metres d'alçada.

amb més citacions sobre aquest element sigui la de Capdevila fa pensar que hi deuria ser més present en aquest sector. És lògic suposar que també en trobaríem a la façana de ponent de la ciutat, en ser la zona més plana, mentre que a llevant, el desnivell natural de la terrassa fluvial les faria menys necessàries, encara que el pendent pronunciat que fa encara actualment l'accés a la ciutat pel carrer del Portal de Cerdanya pugui estar produït per la fossilització d'una d'aquestes motes en aquest punt.

Façana de llevant

És, sens dubte, el sector de la ciutat on actualment es conserven i encara són visibles el major nombre de trams del mur i altres elements del recinte murallat baixmedieval, així com murs d'èpoques posteriors, creant d'aquesta manera un veritable palimpsest d'estructures defensives de diferents períodes.

De nord a sud, les primeres restes visibles són les localitzades a l'interior del terreny de Cal Fornesa (Nº 3 del carrer Portal de Cerdanya), concretament en la zona que separa una part d'ús més agrícola d'aquesta finca, d'una espai situat a una cota superior, on hi ha un jardí i una piscina (Fig.36). De fet, les restes de la muralla fan de mur de contenció d'aquest darrer espai. Es tracta d'un potent mur seccionat en l'extrem sud per les escales exteriors del porxo de l'edifici de Cal Fornesa que, com s'ha apuntat anteriorment, podria formar part del recinte del segle XIII, i haver estat renovat en aquests moments. Mesura uns 13 metres de longitud, i uns 4 metres d'alçada conservada (Fig. 37). La seva fàbrica és de còdols sense desbastar, de mida gran i mitjana, juntament amb carreus de granit i de gres escairats. Actualment està rejuntat amb ciment, per la qual cosa no s'observa el seu relleu original, que hem de suposar seria amb morter de calç. Aquest rejuntat modern emmascara una espitllera defensiva feta a partir de sis grans blocs de granit, gres i conglomerat, ben escairats, que deixen un espai obert d'uns 10 cms, i té una alçada d'uns 60 cms (Fig. 38). A l'extrem nord-est, el mur fa un angle en zig-zag de 90º en direcció oest per tornar al nord cap de poc més d'1,5 m, definint un calaix quadrangular que podrien ser les restes o el negatiu d'una torre cantonera desapareguda. En aquest punt se li adossa un mur modern

fet amb pedruscall contingut per una malla metàl·lica, al final del qual hi ha un petit tram d'un mur més vell, parcialment amagat en adossar-s'hi un petit cobert agrícola, que arriba a l'alçada del carrer Bisbe Benlloch. La fàbrica d'aquest segon tram és molt diferent del llenç de muralla, i els clastes estan relligats amb fang, per la qual cosa creiem que es tracta d'un marge modern.

Les següents restes visibles de la muralla en direcció sud es troben amortitzades a l'interior de l'edifici de l'Ajuntament. Es tracta de dos panys de mur contigus que formen un angle d'uns 164°, que probablement correspondrien al recinte del XIII. La seva fàbrica, és força barroera, feta amb còdols sense treballar de mida mitjana i gran, disposat en filades irregulars. Actualment es troba rejuntat amb ciment, tot i que originalment hem de suposar que ho estaria amb morter de calç.

El primer tram de mur (Fig. 39) té una longitud d'uns 10,75 metres, i una alçada màxima conservada d'uns 5 metres des del nivell de circulació intern de l'espai de l'edifici consistorial on s'ubica. No obstant, caldria afegir-li 1,50 metres que es troben sota el nivell actual per arribar a la base del mur (com es pot veure en el punt on es va descobrir el basament de la bestorre). Així, l'alçada màxima conservada d'aquest llenç seria de quasi 6,50 metres. No arriba, doncs, fins al sostre de vidre que actualment cobreix aquest espai, que es troba a una 6,40 metres del paviment modern, essent la resta del mur fins a aquest punt un aplacat modern. Es troba molt alterat per diferents empostissats moderns i obertures que comuniquen els diferents espais de l'Ajuntament, entre ells un gran finestral de volta de canó, per sobre del qual es conserva part d'un altre arc, actualment cegat, que probablement correspondria a alguna de les diverses reformes que ha patit l'immoble de la Casa de la Ciutat, amb posterioritat al 1701, ja que en el quadre d'Hèrcules no es representa aquest element.

Fig. 36. Imatge general des del NE del tram de mur conservat (Foto pròpia)

Fig. 37. Imatge de major detall del tram de mur conservat a Cal Fornesa, on es veu perfectament l'angle vers a l'oest. En el requadre vermell la finestra espitllera cegada (Foto pròpia).

Fig. 38. Detall de l'espitllera

Aproximadament al centre d'aquest pany de mur hi ha una espitllera defensiva molt similar a la localitzada al mur de Cal Fornesa (Fig. 40), però de menors dimensions (50 centímetres d'alçada per 10 centímetre d'amplada). Està situada a uns 3 metres d'alçada del terra actual. Està feta amb quatre carreus rectangulars treballats, i una llosa a la base.

El segon tram de mur mesura uns 13,60 metres de llarg i té una alçada similar a l'anterior (Fig. 41). Una petita part d'aquest mur sobresurt a l'exterior del Parc el Cadí. Es troba també alterat per empostissats moderns a la part superior. Té un gran forat ovalat al centre -avui cegat amb un empostissat modern fet amb còdols- fet en algun moment indeterminat. Gairebé en l'angle d'unió d'aquest pany amb el tram anterior el mur sembla haver estat seccionat per encabir-hi una bestorre semicircular (datada en el segle XV), de la qual se'n conserva el basament, per sota del nivell de circulació actual, i les arrencades dels murs fins a l'altura del sostre de vidre que cobreix l'àmbit.

Fig. 39. Tram nord de les restes de la muralla localitzada a l'interior de l'Ajuntament , amb la finestra espitllera (Imatge pròpia)

Fig. 40. Detall de l'a finestra espitllera (Imatge pròpia)

Fig. 41. Tram sud de les restes de la muralla localitzada a l'interior de l'Ajuntament. S'observa el forat tapat al centre (Imatge pròpia)

A partir d'aquí, la muralla està desapareguda en l'espai que actualment ocupa el Parc del Cadí, amb una cota lleugerament realçada respecte la que tenia originalment, quan aquí s'hi va instal·lar l'antic safareig, recolzat sobre un suggerent mur de pedra amb una fàbrica de còdols grans –potser la muralla? – que encara es veu en diverses imatges de principis i mitjans segle XX (Fig. 42).

Després d'aquest parc, construït als anys 50-60 del segle passat, fragments del mur defensiu podrien estar amortitzats en la façana occidental de l'actual Arxiu Diocesà i Capitular d'Urgell (ADCU), o si més no aquesta en pot estar fossilitzant el traçat. Aquest arxiu està ubicat des d'octubre del 2014 a l'edifici de l'antiga església dels Dolors, un temple datat al segle XVI, malgrat no es té notícia documental de la seva construcció. En aquest sentit, es curiós destacar que en cap de les representacions pictòriques de la façana de llevant de la Seu, dels segles XVII i principis del XVIII, apareix cap edifici que es pugui interpretar com a tal. Això és especialment evident al quadre d'Hèrcules, datat pels vols de 1701. Per aquesta raó hom creu que caldria reconsiderar la cronologia d'aquest edifici, probablement d'algun moment del segle XVIII, com l'església de Sant Francesc d'Asís, construïda l'any 1729 a la part posterior de l'Ajuntament, i que actualment acull l'espai d'atenció del consistori urgellenc. És interessant destacar que la façana oest de l'ADCU presenta una factura on sembla haver-hi retalls d'un mur amortitzat a la seva part baixa (Fig. 43). D'altra banda, en una altra imatge de principis del segle XX s'intueixen les restes d'un mur arrasat, que sembla fer les funcions de vorera, just a la base d'aquesta façana, que bé podrien ser les restes de la muralla (Fig. 44).

A partir d'aquí, el recinte defensiu el conformarien el conjunt d'edificis del conjunt episcopal, iniciat en algun moment de mitjans segle XIV. El traçat enllaçaria llavors amb el conjunt episcopal (probablement de mitjans segle XIV), que va patir una intensa modificació al segle XIX, en època dels bisbes Caixal (1853-1879) i Casañas (1880-1901), i alguna més puntual als anys setanta del segle XX, que en van desvirtuar el seu aspecte original.

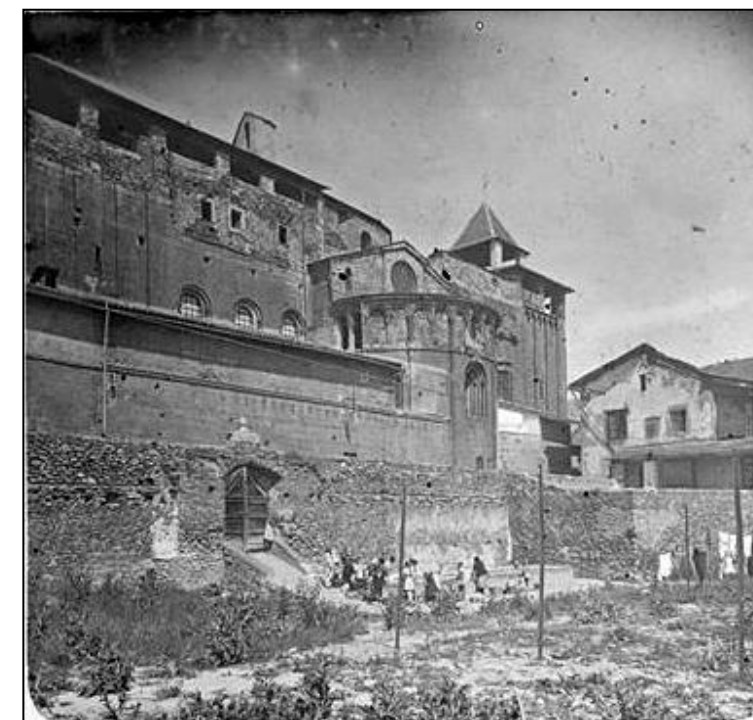

Fig. 42. Imatge del safareig l'any 1923, amb el mur que podria correspondre a la muralla al darrere (Font: Biblioteca de Catalunya. Fons Josep Salvany)

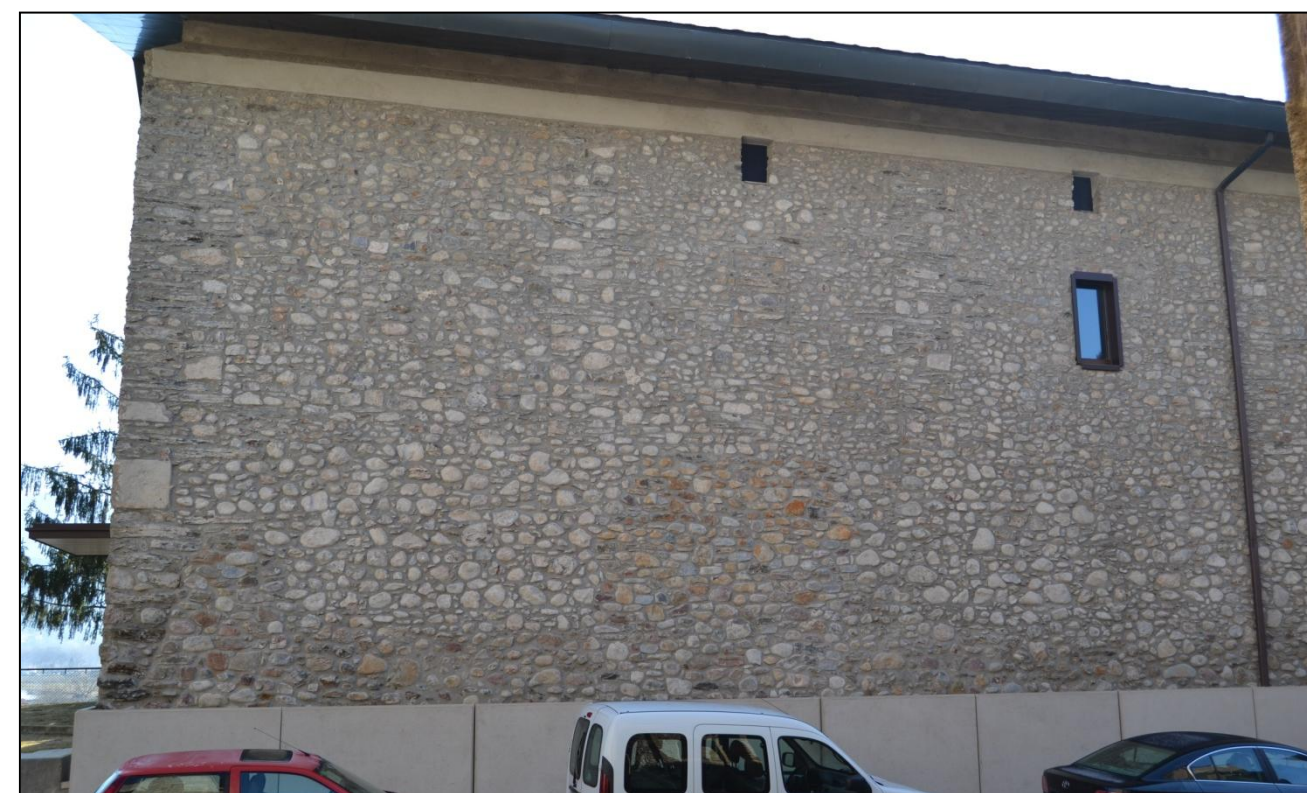

Fig. 43. Façana occidental de l'actual ACU on es veuen retalls d'un mur anterior (Imatge pròpia)

Fig. 44. Imatge de principis de segle XX del c/ Ramon Llopart. A l'extrem dret, a baix, s'observen les restes d'un possible mur arrasat davant la façana occidental de l'església dels Dolors (Font: ACAU. Fons Plandolit)

De tot el conjunt en destaca la façana posterior de l'edifici principal, amb dues potents torres laterals amb la base atalussada que, tot i les modificacions descrites, encara conserva una estructura a mode de castell, presentant un pla avançat respecte la línia de muralla (Fig. 45).

Dins la mateixa finca del Bisbat trobem un tram de mur sobre el qual hi ha actualment el pàrquing d'aquesta institució (Fig. 46), de 19 metres de longitud i 6,5 metres d'alçada conservada. Aquest mur s'adossa en el seu extrem sud a l'angle nord-est d'una bestorre de planta rectangular (on hi ha un portal tapiat), a la qual quasi cobreix i amaga la seva volumetria. La seva fàbrica és de còdols de mida mitjana i gran sense desbastar, i disposats de manera irregular, lligats amb morter de calç. Aquesta fàbrica és força diferent de la dels trams localitzats a l'Ajuntament i a Cal Fornesa, per la qual cosa cal suposar que

el mur pertany a un moment constructiu posterior. Tot i que la seva pertinença a la muralla només es podrà demostrar amb una intervenció arqueològica, es podria associar aquest mur amb el document de l'any 1466 on es parlava de reparar "*aquell tros de muralla que s'és enderrocat del Palau*". Aquesta actuació hauria pogut substituir o cobrir un tram de mur més endarrerit que tindria una major lògica poliorcètica respecte la bestorre.

De fet, en el plànol de Rinaldi del 1663, apareixen representats dos murs paral·lels en aquest punt, un darrera l'altre, adossant-se a la bestorre, el primer just de la mateixa manera que ho fa el mur descrit.

A la cara sud de la bestorre se li adossa un altre tram de mur similar a l'anterior, d'uns 19 metres de longitud i poc més de 3,5 metres d'alçada (Fig. 47). Està 1,65 metres més endarrerit respecte a la façana principal de la bestorre. Probablement pertanyi a un moment constructiu semblant al mur anterior. De la mateixa manera que aquest, caldria una intervenció arqueològica per confirmar la seva filiació a la muralla.

Darrera d'aquest mur hi ha el pati dels antics jutjats, el mur de contenció el qual correspon gairebé segur a un tram de muralla. Tot i que es veu molt poc degut a la vegetació, es conserva en una longitud d'uns 10 metres, mentre que només se'n veu 1,5 metres d'alçada, quedant la resta coberta per la terra de la plataforma que aguanta el mur descrit anteriorment. La seva fàbrica és de còdols sense desbastar, de mida gran mitjana i gran, relligats amb morter de calç.

Annex a aquest tram, pel sud, hi ha un pany força gran de muralla trencada, d'uns 17 metres de longitud, amortitzada com a paret de llevant de dos vells edificis (C/ Escorxador 7 i 15). Al centre d'aquest llenç conservat hi ha una petita porta tapiada, segurament oberta en època moderna. D'altra banda, tot i que actualment no es veu per l'arrebossat, en

imatges de principis de segle XX conservades a l'ACAU⁴⁴, s'observen un seguit de petites obertures al mur, una de les quals semblaria una finestra espiellera situada just a l'angle nord-est de l'immoble nº 15. Per la seva cara exterior està completament arrebossat (Fig. 48), sobresurtin un gruix d'uns 30-40 cms de la façana d'una d'aquestes cases. A la part basal d'aquest pany de mur hi han grans blocs de granit. Té una alçada màxima conservada d'uns 5 metres per la part exterior, i 4 per la interior.

Fig. 45. Part baixa de la façana posterior de l'edifici principal del conjunt episcopal (Imatge pròpia)

⁴⁴ En una fotografia en concret del Fons Plandolit, amb referència G6.5 (12x18 vidre) - La Seu - Façana de llevant [Plandolit] es veu perfectament aquesta característica.

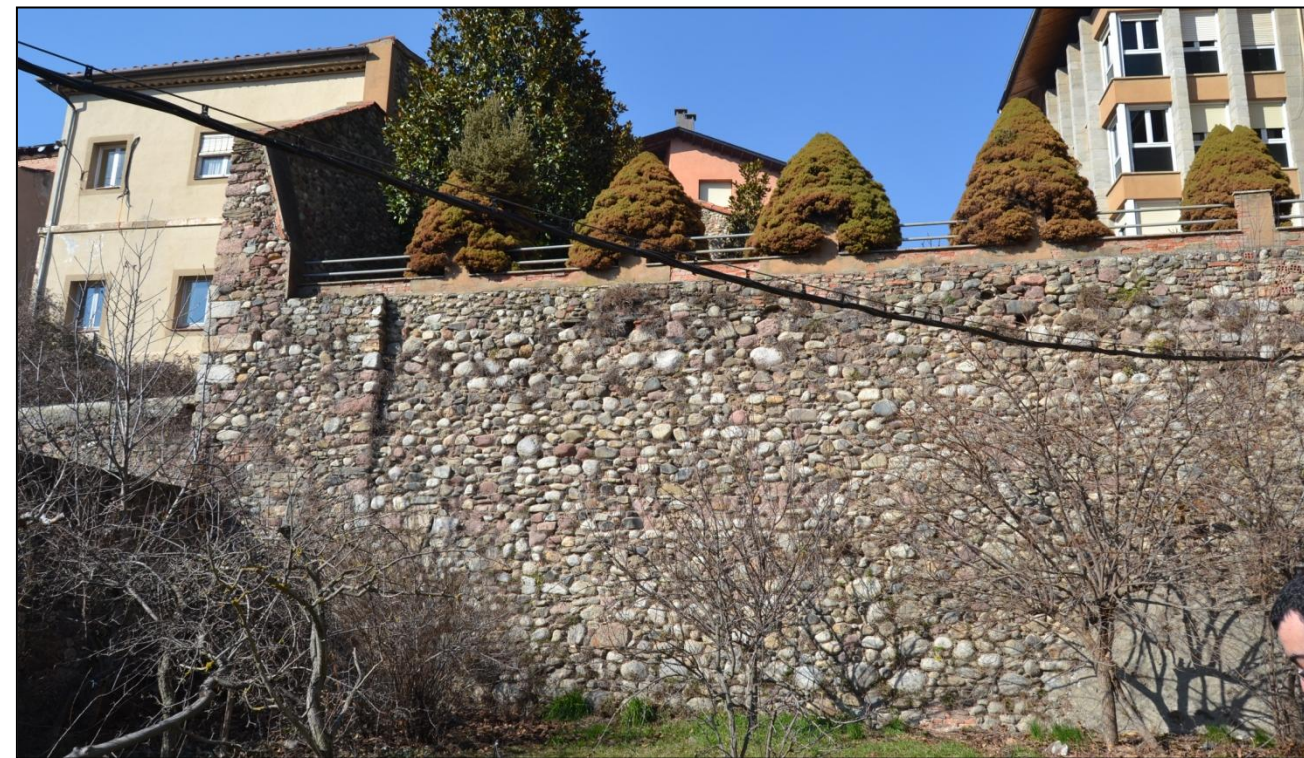

Fig. 46. Tram de mur de l'hort del Bisbat adossat a una bestorre (Imatge pròpia)

Fig. 47. Tram de mur adossat a la mateixa bestorre pel seu costat sud (Imatge pròpia)

El seu gruix és de 1,20 metres. La cara interna del mur, que dóna a un petit corredor paral·lel al c/ Escorxador, també està parcialment arrebossada però encara conserva una tros d'uns 2 metres on es veu perfectament la seva fàbrica (Fig. 49), similar a la de la resta de trams de mur descrits anteriorment. A l'extrem nord de l'immoble nº 7 hi ha un mur seccionat d'uns 8 metres d'alt, adossat perpendicularment a la façana d'aquesta casa, que podria correspondre a l'arrencada d'una possible bestorre en aquest punt.

Segueix a aquest tram en direcció sud, les façanes de llevant de tres immobles (nº 17, 19 i 21 del mateix C/ Escorxador), que podrien contenir restes físiques de la muralla, tot i que la seva línia de façana està un xic més endarrerida que el regruix que el pany de muralla anterior fa en la façana oriental del nº 15. En la primera d'aquestes façanes (la de l'immoble nº 17) es veu totalment la fàbrica constructiva de l'edifici (Fig. 50), fet amb còdols i clastes d'esquist. Aproximadament des de la zona centra en avall, la paret podria correspondre a la continuació de la muralla, tot i que com ja s'ha comentat, queda un pèl més endarrerida que el tram descrit en el paràgraf anterior. Presenta una factura similar a l'altre pany de mur (fet amb còdols de mida mitjana i gran, relligats amb morter de calç). La longitud de la façana i del possible llenç de muralla amortitzat com a paret és d'uns 6 metres, mentre que l'alçada màxima conservada d'aquest últim és d'un 5 metres. Igual que en el pany anterior, les fotografies antigues mostren alguna finestra que podria ser una espitllera que en aquest cas no resulta visible a causa de la vegetació que cobreix parcialment la façana de l'immoble.

Les façanes següents (C/ Escorxador 19 i 21) estan arrebossades però segurament també podrien conservar restes del mur defensiu des de la seva part mitja en avall. L'edifici següent (C/ Escorxador 23) és de nova planta, per tant cal suposar que aquí la muralla va ser destruïda en fer l'obra, ja que les fotografies de principis del segle XX encara mostren una casa de pedra que podria conservar-ne part d'aquesta.

Fig. 48. Restes de la muralla amortitzada en les façanes de llevant dels immobles 7, 15 del C/ Escorxador (Foto pròpia)

Fig. 49. Restes de la muralla per la seva cara interior, en un carreró sense sortida paral·lel a l'actual C/ de l'Escorxador (Foto pròpia)

Tornem a trobar un tram de mur que podria ser muralla en un petit pati de la façana de l'immoble nº 25 –que és també de construcció recent– (Fig. 51). Aquest pany té una alçada conservada d'uns 3 metres, i una longitud de 7,5 metres. La fàbrica no difereix en res a la dels altres trams descrits fins ara. En l'edifici que hi havia anteriorment es torna a veure una petita obertura en forma de finestra espitllera, avui dia desapareguda. A partir del seu extrem sud s'adossa la part basal d'una bestorre, pertany al nº 27 del carrer Escorxador (l'antiga era de Cal Saire), molt modificada també per les obres de construcció del bloc de pisos que va substituir l'anterior construcció que hi havia.

Després de les restes de la bestorre, el mur sembla haver desaparegut després de les obres del bloc d'habitatges del nº 27, però la tornem a retrobar en la part baixa de Cal Pacho (nº 11 C/ de la Font). Se'n veu un tram d'una longitud pròxima als 11 metres, i una alçada de prop de 5 metres (Fig. 52). Té les mateixes característiques constructives que la resta, però la diferència més notable és que presenta un lleuger atalussat, més pronunciat en l'extrem sud, on sembla que hi ha la base d'una bestorre que queda parcialment integrada en l'alçat de la façana oriental de l'immoble.

A partir d'aquest punt, en direcció sud, ja no es tornen a observar restes de murs visibles que puguin correspondre a la muralla fins a arribar a les façanes de llevant de diversos immobles del carrer Sant Agustí (nº 9, 11, 13, 15 i 17). Val a dir que aquests trams de mur correspondrien hipotèticament al creixement del perímetre murallat a Soldevila, experimentat entre finals dels segle XIV i el segle XV, tot i que aquest supòsit s'hauria de confirmar arqueològicament. De tots aquestes façanes, només la nº 9 no està arrebossada i deixa veure part del tram de muralla conservat (Fig. 53). Es tracta de les restes retallades i derruïdes d'un mur, aprofitades per bastir-hi la paret de l'edifici, que sobresurten uns 20.30 cms en relació a aquesta. La longitud del pany visible, que coincideix amb la de la casa, és d'uns 6,40 metres, mentre que l'alçada màxima conservada és d'uns 7 metres aproximadament. La fàbrica segueix sent igual a la resta de trams documentats. Té una petita obertura a una alçada d'uns 2,5-3 metres de la cota del terreny actual, que podria interpretar-se com una espitllera.

Fig. 50. Restes de la muralla en un petit pati a l'extrem esquerra de la imatge (Imatge pròpia)

Fig. 52. Restes de la muralla a la part baixa de la façana de llevant de Cal Pacho. S'observa el lleuger talús que fa en la zona on hi ha la possible torre (Imatge pròpia)

Les façanes de la resta dels immobles següents, fins al nº 17, estan totalment arrebossades i no es pot veure el mur. S'ha intentat visitar-los per la seva part interna però malauradament no s'hi ha pogut accedir. Tot i això, la façana de llevant presenta característiques que confirmarien l'amortització de parts de la muralla en ells. La més destacada d'aquestes és la presència de dues espitlleres en els immobles, gairebé a la mateixa alçada que la documentada en el nº 9.

Des del darrer edifici del conjunt anterior, un gran bloc de pisos construït en els anys vuitanta del segle passat ha modificat substancialment l'aspecte de la part baixa de la façana de llevant de la Seu, fent desaparèixer les antigues edificacions i eres que encara es veien fins aquells moments, i que en diverses imatges gràfiques de diferents dècades del segle XX sembla intuir-s'hi en ells l'amortització de trams de la muralla. No obstant, el traçat de les finca on es bastí el nou edifici sembla fossilitzar un dels queixals que el recinte murallat faria en aquest zona, tal com es representa en els diferents plànols cartogràfics del segle XVII.

Fig. 53. Conjunt de façanes de llevant en el carrer Sant Agustí que poden conservar restes de muralla

Façana de migdia

Aquesta és la façana més estreta del darrer recinte murallat de la Seu, i conseqüentment de l'actual Centre Històric de la Seu.

Un mur de pedra visible a la part baixa de la façana sud del nº 3 del C/ Baixada del Molí podria correspondre a un possible tram de muralla conservat i amortitzat en aquesta finca (Fig. 54). Té una longitud aproximada de 10 metres i la part visible té una alçada pròxim als 3 metres. La fàbrica d'aquest mur recorda a la d'altres panys de mur que podrien pertànyer a la muralla, documentats en tota la façana de llevant, amb còdols de mida mitjana i gran sense desbastar. Malauradament no es pot veure el seu relligat original perquè ha estat substituït per ciment.

En el seu extrem sud-oest, el possible traçat del tancament defensiu en aquesta zona faria un gir a ponent. En aquest sentit, tot i que no s'ha pogut observar cap element visible, la paret mitgera entre els immobles nº 23 i 25 del C/ Sant Agustí, segurament estaria fossilitzant el traçat de la muralla en aquest punt.

El darrer tram conservat de possible muralla de la façana meridional podria trobar-se amortitzat en la cara sud i sud-oest de Cal Bundancieta (nº 12 C/ Sant Agustí). En elles es diferencia, tot i estar mig arrebossades, una part baixa amb una fàbrica feta amb blocs i còdols de mida mitjana i gran, sobre la qual sembla fonamentar-s'hi la resta de l'alçat de la paret d'aquest immoble, que té una fàbrica més petita (Fig. 55).

Fig. 54. Possible tram de muralla visible als baixos del nº 3 del C/ Baixada del Molí (Imatge pròpia)

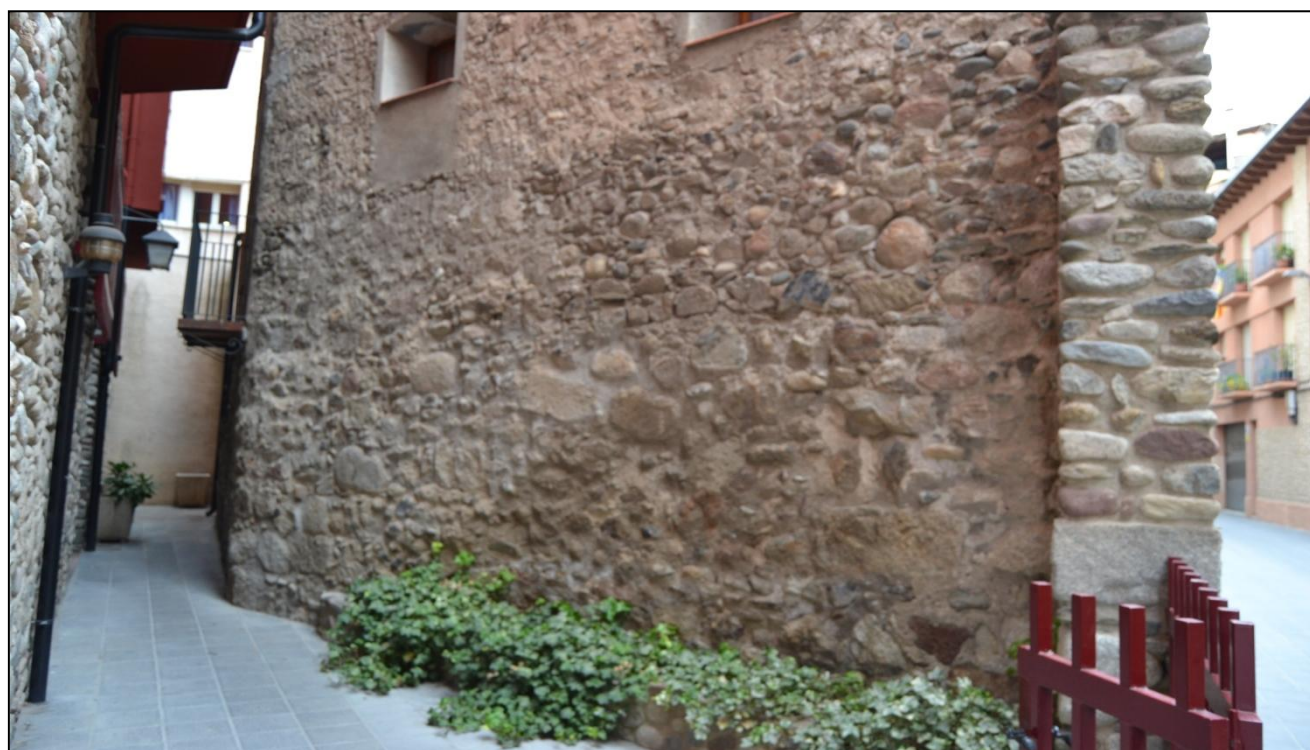

Fig. 55. Possible pany de muralla amortitzat a les façanes sud i sud-oest de Cal Bundancieta (nº 12 C/ Sant Agustí)

Façana de ponent

Aquesta façana del Centre Històric de la ciutat és la que ha sofert una major transformació urbanística, raó per la qual el traçat del mur esdevé molt difuminat i confús en alguns punts. No obstant, l'anàlisi del parcel·lari i la configuració de la trama urbana en alguns llocs, juntament amb l'estudi de les imatges gràfiques de principis i mitjans segle XX conservades a l'ACAU, i la prospecció arqueològica en els soterranis d'alguns immobles ha permès restituir-ne el seu traçat aproximat.

Així sabem pels plànols cartogràfics del segle XVII que la muralla pujaria en línia més o menys recta des de l'angle nord-oest de la façana sud (probablement la cara nord-oest de Cal Buncancieta) fins a fer un estrany esperó que no sabem a què respondria. En tot aquest sector el parcel·lari no sembla haver fossilitzat aquest tram del mur, tot i que la façana de llevant de l'actual Centre Cívic (el vell cuartel militar del Passeig) podria estar-ho fent. En aquest sentit, és interessant veure que mentre la resta de façanes d'aquest edifici tenen una banquetta de fonamentació, la façana est no en té, cosa que podria estar indicant que fonamentaria sobre algun mur preexistent. No obstant, aquest supòsit s'hauria de confirmar arqueològicament. D'altra banda, en una imatge de l'any 1907 (Fig. 56), es veu perfectament un mur rectilini amb una petita bestorre adossada, davant del qual hi circula el rec canalitzat –l'antic fossat de la muralla–, que tot i que semblaria ser un element defensiu d'època carlina (s. XIX), bé podria estar aprofitant un mur anterior. El que si sabem segur és que part de la muralla de ponent era aprofitada com a paret exterior pel col·legi dels Jesuïtes⁴⁵, bastit l'any 1601 –que esdevingué caserna militar des de finals del segle XVIII– situat on avui hi ha una gran illa de vivendes al Passeig Joan Brudieu. La façana d'aquest edifici, que fou derruït per construir els blocs d'habitatges esmentats a principis dels anys

⁴⁵Com recull el mateix Ambrosio Borsano, en la sintètica descripció de l'estat que presentarien les muralles de la ciutat en el darrer terç del segle XVII: "...las Muralles del Recinto Principal aien formado la mayor parte de Casas, y de Conventos, que a la parte de Poniente vien formada una buena parte del Convento de los Teatinos, y lo peor es que a la parte que mira a la Campaña estan las celdas de manera, de manera dicha Muralla esta toda de ventanas, (...)" (PLANES BALL, 2011: 18).

vuitanta, anava pel centre del gran pati que hi ha actualment en aquesta illa de pisos. Des del seu extrem nord-oest seguiria en direcció nord, com es pot entreveure en una altra imatge de principis de segle on s'observa un petit llenç de mur de pedra que podria correspondre a un fragment de la continuació de la muralla (Fig. 57).

Seguint cap al nord, el traçat del mur passaria per l'Hotel Andria, on segons els seus responsables, en el moment de fer les obres de l'antiga sala de festes Corona es va localitzar la muralla, concretament al capdamunt de les escales que baixen cap a aquest espai. Aquest fet, però, no s'ha pogut verificar arqueològicament, tot i que l'angle suau que fa la façana nord de Cal Andria podria estar fossilitzant precisament aquest aspecte.

A partir d'aquí semblaria que el mur faria un angle suau en direcció nord-oest, fins al punt on hi hauria l'antic portal de Tredós –hipotèticament ubicat al passatge que hi ha entre l'antic hotel Mundial i l'edifici del comerç Foto Nuri (C/ Sant Josep de Calassanç 12). D'aquest tram no s'ha pogut reconèixer cap fragment en la prospecció dels soterranis dels edificis de la petita illa on hi ha el comerç esmentat i la Gestoria Estañol (el vell Cafè Univers). La muralla seguiria de forma més o menys recta en direcció nord, en paral·lel al traçat de l'actual carrer de la Muralla, fins al punt on giraria cap al nord-est per configurar la façana nord de la ciutat (a l'alçada del vell edifici de les monges). A la zona de l'immoble de l'antic hotel Mundial (avui la seu d'una entitat bancària), existeixen diverses imatges on s'observa la paret occidental d'un edifici situat rere la "Col·lecta", que podria correspondre a la muralla, amb una possible bestorre adossada (Fig. 58). Malauradament, aquest supòsit no es pot comprovar actualment ja que aquests elements van desaparèixer amb l'ampliació de l'antiga fonda Bartolo (l'origen de l'hotel Mundial), l'any 1925.

És possible que alguns murs dels soterranis i baixos d'immobles actuals puguin correspondre's amb la muralla o la seva fonamentació, o si més no estar-ne fossilitzant el traçat. Seria el cas, per exemple, del mur occidental del soterrani de la Missió (C/ Ptge. de la Missió, 3), o del soterrani de l'Hotel Nice (Av. Pau Claris 4-6). No obstant, aquest aspecte no es pot assegurar del cert.

Fig. 56. Vista de la part baixa de l'actual Passeig Joan Brudieu vers l'any 1907. S'hi veu clarament un mur defensiu i una bestorre, davant del qual la sèquia canalitzada que estaria fossilitzant l'antic vall (Font: ACAU. ATV. Col·lecció Família Cerdanya).

Fig. 57. Imatge de principis del segle XX on es veu l'extrem nord-oest de les antigues casernes militars del Passeig Joan Brudieu, des d'on segueix un petit tram de mur molt desdibuixat pels edificis annexos, que podria correspondre amb part de la muralla. A la dreta de la imatge s'observa part d'una bestorre adossada a la façana oest de la caserna. Per davant encara es veu el rec -l'antic vall- sense cobrir (Font: ACAU. ATV. Col·lecció Jordi Cerdanya).

Fig. 58. A dalt, imatge de principis de segle XX de la zona de la parada de les diligències, davant de la ubicació del desaparegut portal de Tredós. Al fons, en primer terme, l'edifici de planta baixa de la "Col·lecta", adossada al que sembla un pany de la muralla on sembla haver-hi també una bestorre integrada en l'edifici de la Fonda Bartolo. (Font: ACAU. Col·lecció Postals. Fons Claverol. Autor, Josep Claverol)

Façana de tramuntana

Tot i que en menor grau que en la façana de ponent del Centre Històric de la Seu, la seva façana nord també ha sofert modificacions urbanístiques de calatge que n'han desvirtuat el seu aspecte original. En aquest tram, ocupat majoritàriament per construccions agrícoles i eres fins fa poc –de les quals encara se'n conserven algunes–, no s'han documentat restes clares que poguessin pertànyer a la muralla, que semblaria estar desapareguda en la major part del seu traçat septentrional. D'altra banda, la construcció en els anys setanta del segle

passat del Parador Nacional, ubicat en gran part de l'espai que ocupava l'antic convent dels Dominics, va suposar una modificació substancial de l'aspecte d'aquest sector de la façana septentrional de la ciutat. Sens dubte, l'enderrocament de l'antic edifici dels predicadors, que podria haver contingut part de la muralla nord en aquest sector, deuria suposar la pràctica desaparició de la mateixa.

A mode d'hipòtesi, la muralla podria situar-se equidistant entre els actuals carrers de les Eres i Bisbe Benlloch. Les façanes d'alguns dels edificis d'aquest sector, com l'era de Cal Morgó, podrien estar-ne amortitzant algun tram, o si més no fossilitzant-ne el traçat. No obstant, no es pot descartar que el mur fos justament la cara nord del propi C/ de les Eres, el qual té una aspecte que recorda un corredor interior. Tots aquests aspectes no quedaran clars fins que no s'hi pugui dur a terme una actuació arqueològica que ho verifiqui.

6.4.2.2. Les torres i bestorres

Els sistemes defensius de les ciutats baixmedievals incorporen d'un manera més sistemàtica que no ho havien fet abans, la construcció de torres a intervals regulars per tal de reforçar la fortificació del perímetre i escurçar els llenços de mur sense defenses laterals. Aquestes podien estar integrades en el perímetre del mur i obertes per la seva part posterior (bestorres), o bé estar tancades. Des del punt de vista poliorcètic la presència d'aquests elements és una peça clau en la defensa dels recintes murallats, ja que les cortines de murs excessivament llargues eren més vulnerables i difícils de defensar. La gran quantitat de fortificacions de ciutats d'arreu de Catalunya que es va dur terme durant el darrer terç del segle XIV fa que s'hi puguin documentar gran varietat de solucions arquitectòniques. En general es documenten torres i bestorres de planta quadrada, tot i que en alguns casos conviuen amb altres circulars.

En el cas de la muralla de la Seu, com s'ha mencionat anteriorment, estaria flanquejada per un sistema de bestorres distribuïdes de manera més o menys regular al llarg de tot el perímetre. La documentació deixa veure com aquestes estructures s'haurien anat reparant i

bastint-ne de noves de manera continuada des dels inicis del nou recinte i fins al darrer terç del segle XV⁴⁶: Així, trobem mencions a l'edificació de noves estructures l'any 1476, quan els cònsols de la ciutat "*stan ab proposit de fer la torra a Capdevila*" i acorden "*que's face lo preparatori de pedra per dita torra*"; i l'any 1482, on se cita "*una torra nova, la qual és devers lo trast del carrer de Sent Nicholau, e és la torra sobre après contigua de la torra qui's diu de ffra Rossell*"⁴⁷.

Aquests elements, com a béns propis de la ciutat, es solien arrendar a particulars amb la condició de fer-ne el manteniment i millores, però garantint la seva utilització per a la defensa en cas de conflicte.

Aquestes torres es coneixen amb els noms del veïns propers o la ubicació on es trobaven. Com la d'en Fenés, vora el portal de Tredós. Es fa difícil saber, però, si totes aquestes estructures esmentades a la documentació correspondrien íntegrament al recinte baixmedieval, o bé es podria estar fent referència a torres d'un recinte anterior. També és possible que en algun cas una mateixa torre revés diferents noms. Com sembla que seria el cas de la torre de l'Esperó, lliurada l'any 1453 a Pere de Pouzclaus, alies Costa (BATLLE, 2006-2007: 574), que podria ser la mateixa que apareix amb el nom de torre d'en Vintró, en un document de l'any 1489, especificant que aquesta torre abans havia estat d'en Pere Costa⁴⁸.

Carme Batlle en documenta una dotzena a mitjans segle XV, un nombre que segons ella s'hauria duplicat dos segles després, fins assolir el total representat en els plànols del segle XVII (BATLLE, 2006-2007: 573-575). No obstant, tenint en compte que les notícies que fins

⁴⁶ Algun d'aquests contractes sobre la construcció de torres a mitjans de segle XV van ser editats per mossèn Benigne Marquès (MARQUÈS, 1981: 11-13).

⁴⁷ ACAU, 1431-1509, f. 97, 105v, 167v-168, 369, 398v (GASCON i OBIOLS, en premsa).

⁴⁸ ACAU, 1431-1509, f. 432v.

ara es coneixen sobre construcció de noves torres no van més enllà del segle XV, creiem que el conjunt definitiu d'aquestes estructures ja estaria complert a finals d'aquest segle. D'altra banda, fent un repàs de totes les cites documentals referides per aquesta autora, i les que recullen Gascón i Obiols en els seus darrers treballs (GASCÓN *et al*, 2014; GASCON i OBIOLS, en premsa), el nombre de torres mencionades oscil·la al voltant de les divuit (sense comptar amb les dues que es veuen al palau episcopal actual) (Taula 1). Sens dubte, però, el nombre total era superior a les que apareixen a la documentació, i novament, els plànols cartogràfics del segle XVII ens són de gran utilitat per establir-ne una xifra aproximada i la seva ubicació. En tots ells s'hi comptabilitzen entre 24 torres en el plànol de Rinaldi, i 25 torres en els de Borsano i Gaignières: entre 7 i 9 des del portal d'Andorra fins al portal de Cerdanya; 6 des d'aquest fins al portal de Soldevila inclòs; entre 5 i 4 fins al portal de Tredós; i d'aquest fins al portal d'Andorra 6 torres més. A part d'aquestes, en el decurs del treball actual s'han localitzat les restes de tres possibles bestorres més a la façana de llevant (que passaria de 6 a 9 si fos així), consistents bàsicament en arrencades de murs perpendiculars adossats al que seria la línia de la muralla (Fig. 59 a 61), algunes de les quals probablement ja estarien enderrocades en el moment de la confecció dels diferents plànols del segle XVII. En el cas que aquesta hipòtesi fos encertada, que caldria confirmar arqueològicament amb sengles intervencions de certa entitat, el nombre total de bestorres adossades a la muralla que envoltaria el perímetre urbà ascendiria a 27-28 torres (sense descartar la possibilitat que el nombre total fos més pròxim a la trentena).

Caldria afegir una possible torre exterior que podria estar associada a un portal forà ubicat en el pont per salvar el vall davant el portal de Cerdanya, així com una torre aïllada situada al sud del portal de Soldevila, tal com apareix també en el quadre d'Hèrcules (Fig. 62). Restes d'aquesta estructura, que no s'esmenta en cap document conegut, podrien localitzar-se en un magatzem agrícola i una zona d'horts al Camí de la Palanca (Fig. 63). No sabem, però, si aquesta torre correspondria cronològicament al recinte baixmedieval, o bé seria posterior.

Sabem per la historiografia que en els casos en què els projectes de fortificació de l'època indiquen la distància a la que s'han de situar les torres, aquesta acostuma a estar entre els 30 i els 50 metres. En el cas de la Seu, la separació entre les restes i els vestigis de bestorres conservades a la façana de llevant, tot i no ser regular, es situa en una mitja d'uns 20 metres. És possible, però, que aquesta distància fos més canònica en el cas de la façana nord, on els plànols cartogràfics del XVII mostren una major regularitat.

Majoritàriament serien estructures quadrades o rectangulars. D'aquestes se'n conserven les restes de set a la façana de llevant: les arrencades de les tres possibles torres mencionades anteriorment; el negatiu d'una possible torre a l'angle nord-est del recinte murallat, a Cal Fornesa; el basament d'una altra, molt modificat, rere l'antiga era de Cal Saire (Fig. 64); una torre integrada a la façana posterior de Cal Pacho (Fig. 65); i les restes d'una torre a l'angle sud-est del pàrquing del Bisbat, amb les cantonades fetes amb carreus de granit ben escairats (Fig. 66).

Les restes conservades tenen una amplada de 3,10 i 3,20 metres i una alçada mitjana de 12 metres, i sobresurten del pany de muralla a distàncies irregulars (entre 1,5 i 3 metres en un cas, i fins a 5 metres en el cas de la bestorre del Bisbat). És possible, però, que hi hagués bestorres de majors dimensions, com podria ser el cas de la torre del portal de Soldevila a partir del que sembla deduir-se dels dibuixos de Gaignières, o el d'una torre adossada a la façana oest de l'antic Col·legi dels Jesuïtes, bastit com hem dit aprofitant la muralla com a paret, que apareix representada en el quadre de Manel Riu del 1873 (Fig. 67), i retratada en diverses imatges de principis del segle XX, quan aquest edifici ja s'havia transformat en l'antiga caserna militar del Passeig, avui també desapareguda. (Fig. 68 a 69).

Fig. 59 a 61. Diverses restes localitzades a la façana de llevant que podrien correspondre a arrencades de bestorres desaparegudes: la primera a la Baixada del Molí; la segona en un tram central situat entre el pati de l'edifici dels antics jutjats i el basament encara conservat de la bestorre de l'antiga era de Cal Saire; la darrera imatge corresponent a l'angle sud-est del pati dels antics jutjats (Fotos pròpies).

Fig. 62. Imatge de la façana de llevant del quadre d'Hèrcules del 1701, conservat actualment a l'Espai Ermengol. En el cercle groc, la torre exempta situada al camí de la Palanca (Font: Foto pròpia).

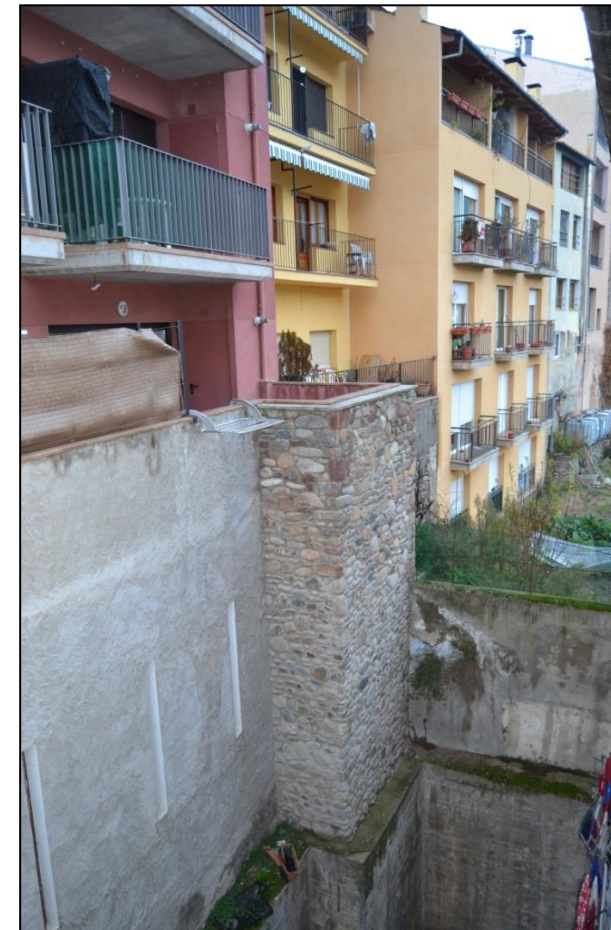

Fig. 63. Possibles restes de la torre del Camí de la Palanca (Foto pròpia).

Fig. 64 a 66. Diversos basaments de bestorres localitzats a la façana de llevant: la primera, molt reformada, situada a la part posterior de l'edifici nº 25 del C/ Escorxador (l'antiga era de Cal Saire); la segona integrada en la façana posterior de Cal Pacho (nº 11 del C/ de la Font); i la darrera al l'angle sud-est del pàrquing del Bisbat (Fotos pròpies).

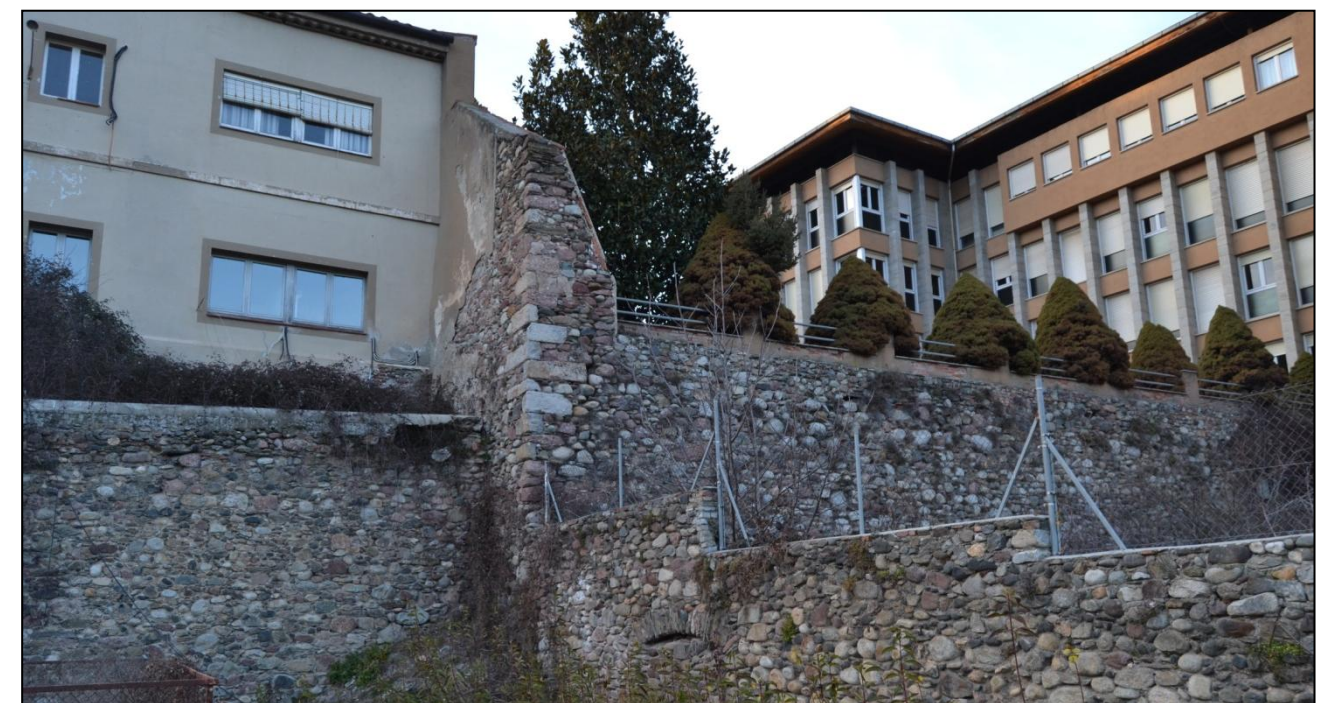

Fig. 67. Quadre de Manel Riu, datat l'any 1873, on es veu una imatge de la façana de ponent de la Seu. En el cercle groc la torre adossada al Col·legi dels Jesuïtes, i en blanc el portal de Tredós. (Font: Villaró, 1995)

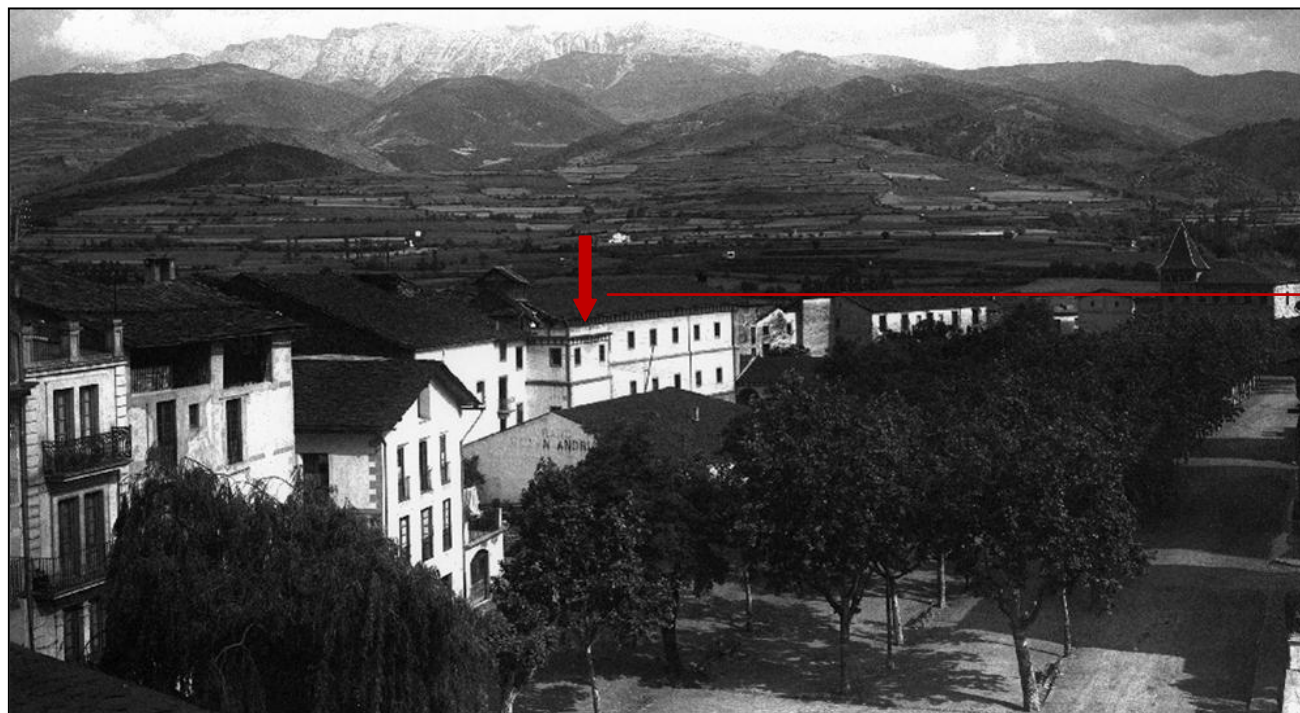

Fig. 68. Imatge del Passeig Joan Brudieu del primer quart del segle XX. S'observa la façana de la caserna militar l'antic Col·legi dels Jesuïtes amb la bestorres adossada, senyalada en vermell (Font: ACAU. Fons Plandolit)

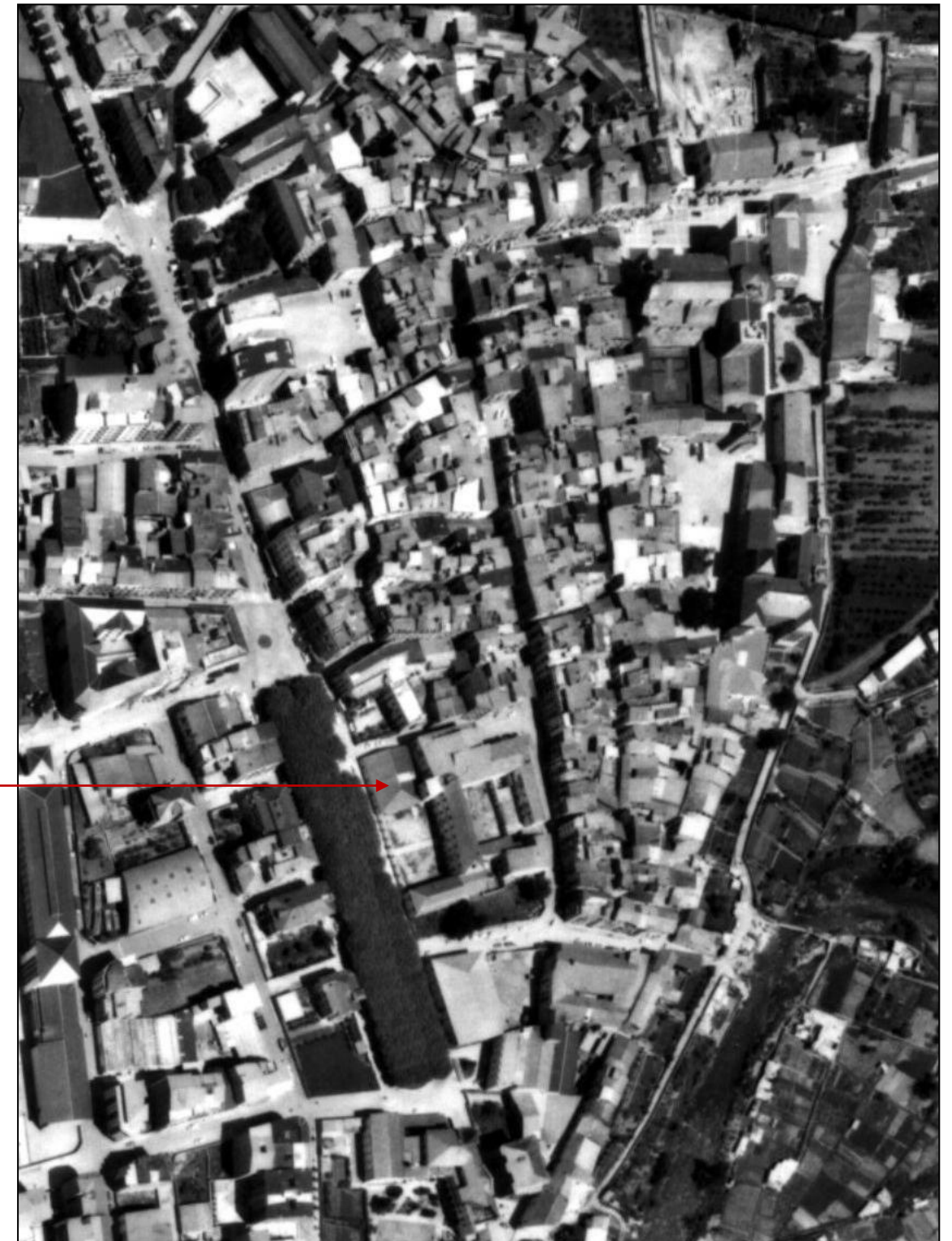

Fig. 69. Imatge aèria dels anys setanta on s'ha senyalat la localització exacta de la torre (Font: ACAU)

Nom o ubicació	Anys on apareix citada	Referències documentals	Referències bibliogràfiques
Torre episcopal	1365		(MARQUÈS, 1982: 302-303; BATLLE; 1998-2001: 483-484, 492; GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre de Sant Sepulcre	1412	ACU, Contractes, caps 34	(GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre d'en Fenès	1441 / 1444 / 1448	ACAU, 1431-1509, f. 31, 69, 93, 96v, 105, 140v, 248v, 252, 294v	(BATLLE, 2006-2007: 573-575)
Torre de Soldevila	1444 / 1452 / 1469 / 1489 / 1524	ACAU, 1431-1509, f. 97. / ACU, Bosch i Soler, nº 326 (1449-1453, f. 33v i 273 r-v. / ACAU, 1431-1509, f. 316. / ACAU, 1431-1509, f. 432v. / ACAU, 1513-1578, f. 144, 145	(BATLLE, 2006-2007: 575; GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torres [2] de la clausura del Convent dels Predicadors	1445		(BATLLE, 2006-2007: 573-575; GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre lliurada al ferrer Joan Quimasó	1449		(BATLLE, 2006-2007: 573-575)
Torre unida al bordell d'Andreu Ferrer	1451	ACU, Bosch i Soler, nº 326 (1449-1453)	(BATLLE, 2006-2007: 573-575; GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre de Bernat Rocamora	1452	ACU, Bosch i Soler, nº 326 (1449-1453, f. 189v)	(BATLLE, 2006-2007: 573-575)
Torre de l'Esperó	1453	ACAU, 1431-1509, f. 97, 105v, 167v-168, 369, 398v	(BATLLE, 2006-2007: 573-575)
Torre desconeguda	1454	ACAU, 1431-1509, f. 97, 105v, 167v-168, 369, 398v	(GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre [nova] de Capdevila	1476	ACAU, 1431-1509, f. 97, 105v, 167v-168, 369, 398v	(GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre [nova] "devers lo trast de Sent Nicholau"	1482	ACAU, 1431-1509, f. 97, 105v, 167v-168, 369, 398v	(GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre de fra Rossell	1482	ACAU, 1431-1509, f. 97, 105v, 167v-168, 369, 398v	(GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre d'en Vintró, que fou de Pere Costa	1489	ACAU, 1431-1509, f. 432v.	(GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre del portal de Cerdanya	1530	ACAU, 1431-1509, f. 31, 69, 93, 96v, 105, 140v, 248v, 252, 294v	(GASCÓN i OBIOLS, en premsa)
Torre d'en Cerqueda	?		(BATLLE, 2006-2007: 573-575)
Torre del final del carrer de l'era	?		(BATLLE, 2006-2007: 573-575)
Torres [?] a l'era de Gabriel Pallerols	?		(BATLLE, 2006-2007: 573-575)
Torre desconeguda	?		(GASCÓN i OBIOLS, en premsa)

Taula 1. Relació de torres que apareixen a la documentació, amb els anys en que es mencionen (Elaboració pròpia)

A part d'aquestes bestorres de planta quadrada, en els plànols de Rinaldi i Borsano n'apareixen també dues d'aspecte pentagonal (una en cada extrem de la façana nord, una de les quals podria situar-se a la finca de Cal Fornesa), i dues més clarament semicirculars, una a la façana de llevant i l'altra a la de ponent, gairebé a la mateixa alçada. El basament d'una d'aquestes bestorres semicirculars –concretament la situada a la façana de llevant– va ser localitzada a l'edifici de l'Ajuntament en el decurs d'unes obres l'any 1994 (Fig.70). Aquesta estructura apareix representada clarament al quadre d'Hèrcules del 1701 (Fig.71). El seu diàmetre exterior és d'uns 5 m, i l'alçada conservada, a partir de les dues arrencades del pany de muralla, és d'uns 8 m des del seu nivell basal. No obstant, la imatge del quadre esmentat situa l'alçada d'aquesta bestorre al mateix nivell de la teulada de la Casa de la Ciutat, bastida aprofitant la muralla com a mur exterior, per la qual cosa cal suposar que la seva alçada real era major, aproximadament d'uns 12 metres, com la mitjana. Actualment conserva entre 8 i 10 filades, amb 1,5 m d'alçada conservada, i l'ample del mur a la base és d'1,60 m. Gascón i Obiols identifiquen aquesta bestorre amb la que apareix al document de la Concòrdia del 1412, adduint que l'any 1524 un altre document cita que "*la sala de l'hospital que se anomena la capella del Sant Sepulcre*"⁴⁹ (GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

Algunes de les torres estarien cobertes amb teulat –de llosa o teula–, com es pot apreciar en els dibuixos de Gaignières, o en el quadre d'Hèrcules pel cas de la bestorre semicircular localitzada a l'Ajuntament. A part, en documents dels segles XV i XVI de lliurament d'algunes d'aquestes estructures a particulars, s'especifica explícitament aquest aspecte com a una de les condicions en la cessió de la torre: Per exemple, en un document datat el 16 de maig de 1449, els cònsols de la ciutat lliuren una torre al ferrer Joan Quimasó, qui tenia l'obligació de conservar-la en bon estat, cobrir-la amb lloses de pissarra o teules i fer-hi mantellets (BATLLE, 2006-2007: 575). La majoria de les torres que estaven cobertes sembla que tenien teulat a una sola aigua, desaiguant normalment fora la muralla. No obstant, al menys una d'elles –la torre on hi hauria el portal de Soldevila– tindria un teulat a dos aigües –si no a quatre– com recull un document de l'any 1524, en que es va establir la

torre d'aquest portal a un particular, sota condició que la deixés " *cubierta de losa e ab dos sostres bons*"⁵⁰ (GASCÓN i OBIOLS, en premsa). De fet, en el dibuixos de Roger de Gaignières, aquesta torre en concret sobresurt tant per les seves dimensions, com pel fet de ser la única amb teulat a quatre vessants.

Ara per ara no es pot establir una cronologia aproximada de les bestorres documentades. Tant sols en el cas de la bestorre semicircular de l'Ajuntament s'ha datat la seva construcció al segle XV, ja que en el seu rebliment s'hi van trobar tres fragments d'una servidora de ceràmica de verd i manganès, una peça probablement produïda a Manresa o a Barcelona durant la segona meitat del XIV (RUF I VILLARÓ, 1992-1993: 502). No obstant, el fet que aquesta bestorre es pugui identificar hipotèticament amb la torre del Sant Sepulcre, que apareix en el document del 1412, podria endarrerir-ne la seva datació relativa. També és possible que la bestorre que s'ha documentat al pàrquing del Bisbat sigui una construcció que es podria relacionar amb la pròpia construcció del palau episcopal (s.XIV-XV), per tant, es podria datar a partir de mitjans segle XIV, com s'explicarà en l'apartat següent dedicat als portals.

⁴⁹ ACAU, 1513-1578, fol. 133.

⁵⁰ ACAU, 1513-1578, f. 144, 145.

Fig. 70. Basament de la bestorre semicircular localitzada a l'Ajuntament de la ciutat (Foto pròpia).

Fig. 71. Detall del quadre d'Hèrcules de l'any 1701 on s'hi representen la bestorre semicircular localitzada a l'Ajuntament i el portal de Cerdanya tal com deuriem ser en aquells moments (Font: Espai Ermengol)

6.4.2.3. Els portals i barbicanes

Malgrat que gran part de la historiografia sobre el tema parla que la [darrera] muralla baixmedieval de la Seu disposava de quatre portals (Capdevila, Cerdanya, Soldevila i Tredós), els estudis recents de Gascón i Obiols en documenten cinc, com a mínim, fins ben entrada l'època moderna (els quatre mencionats, més un cinquè anomenat del Bisbe), segons figura d'una manera ben explícita l'any 1567, quan s'elegiren cinc prohoms de la ciutat per reconèixer els portals en cas de perill: "*en lo portall de Capdevila fonch elegit mossèn Gauzió, en lo de Cerdanya lo metge Sanctmartí, en lo del Bisbe mossèn Simon Rovell, a Soldevila en Joan Bonyoch, a Tredós mossèn Pere Màrti Grau*"⁵¹ (GASCÓN i OBIOLS, en premsa). A aquests caldria afegir-hi els portals interiors corresponents als recintes murallats previs –al menys tres: el portal vell d'Andorra (encara existent), el seu homònim o portal de Capdevila del recinte baixmedieval de mitjans del XIII, i el portal de Soldevila (desaparegut a finals del segle XVI)– que en aquests moments estarien integrats dins el nou perímetre urbà. Tampoc es pot descartar l'existència d'altres portals o de petits accessos oberts directament al pany del mur en alguns punts.

El doctor Ignasi Llorenç i Gallart, en la seva *Topografia médica de Seo de Urgel publicada l'any 1886*, fa esment de "*las cuatro puertas de entrada (unicos vestigios de sus antiguas murallas)*", que sembla indicar que en aquells moments encara restarien dempeus els quatre portals clàssics identificats tradicionalment. D'aquests, actualment no en queda cap vestigi, tret d'alguna resta al lloc on hipotèticament hi hauria hagut el porta de Soldevila, i la fossilització del nom en el cas del portal de Cerdanya. Tot i això, la seva ubicació sembla més o menys clara. En canvi, si que s'ha localitzat el portal del Bisbe encara conservat, que com ja s'ha comentat, es troba integrat en la torre documentada a l'angle sud-est del pàrquing del Bisbat.

⁵¹ ACAU, 1513-1578, f. 583v.

Malauradament, no tenim cap dada arqueològica per poder plantejar amb seguretat com era exactament l'aspecte de cadascun d'ells, tret d'aquest últim. La representació dels portals de Cerdanya i Tredós en els quadres d'Hèrcules i de Manel Riu respectivament, no deixen inferir cap altra cosa que la seva forma d'arc apuntat.

Habitualment s'ha dit que aquests portals estarien flanquejats per dues torres, tot i que en els plànols cartogràfics del segle XVII no apareixen explícitament d'aquesta manera, i en el cas del portal del Bisbe ja s'ha indicat que en forma part d'una.

Si que sembla que aquests portals tindrien també barbacanes defensives, i ponts per salvar el vall en cadascun d'ells, aspectes sobre els quals tampoc tenim cap evidència arqueològica però si nombroses cites documentals.

En referència als ponts, per exemple, l'any 1440 es prohibeix passar fusta "*per los pons quin son en les intrades de la ciutat*"⁵² (GASCÓN *et al*, 2014), i l'any 1469 apareix documentat explícitament la construcció d'un de llevadís en un dels portals⁵³ (GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

En els plànols del segle XVII també se'n representen alguns: quatre en el plànol de Gaignières, i tant sols el del portal de Tredós en els plànols de Rinaldi i de Borsano. Respecte aquest darrer pont, existeix un plànol de detall d'aquest portal, realitzat per un enginyer anònim entre els anys 1700 i 1725, on apareix clarament dibuixat el pont per creuar el vall.

⁵² ACAU, 1431-1509, f. 77.

⁵³ ACAU, 1431-1509, f. 77, 319v.

Portal de Cerdanya:

Es trobaria al sector nord de la façana de llevant. Situat entre l'actual edifici de l'Ajuntament i Sant Domènec, tal com a apareix clarament representat en el quadre d'Hèrcules del 1701 (Fig. 71). De fet, en aquesta pintura sembla que el portal s'adossa directament al mur de la Casa de la Ciutat, mentre que al nord, semblaria que l'absis de l'església de Sant Domènec faria les funcions de mur de tancament. Val a dir, però, que en el moment en que fou confeccionada aquesta obra la muralla estava enrunada en gran part, després del setge francès del 1691. Per tant, és possible que l'autor tingués una perspectiva força diferent de la que deu anys abans havia tingut Gaignières, i setze i trenta-vuit anys respectivament en Borsano i Rinaldi.

Actualment no en resta cap vestigi, tot i que una fotografia de principis del segle XX⁵⁴ s'observa una possible arrencada de paret des de l'edifici consistorial que podria correspondre amb les restes del mur on s'obria aquest portal (Fig. 72). Per aquest portal era per on entrava antigament el camí que duia a aquesta comarca. Segons es veu en els plànols cartogràfics del segle XVII, i en el dibuix de la façana de llevant de Roger de Gaignières, aquest portal estava flanquejat per una torre situada a pocs metres al nord⁵⁵, mentre que pel seu costat sud, un angle de la muralla, que sobresortiria amb unes dimensions similars a la torre nord, faria les vegades d'element defensiu avançat a la línia horitzontal del portal.

Sembla que aquest portal tindria un sistema defensiu i d'accés complex. Amb una barbacana de la qual no en sabem res més que la cita que se'n fa en el document del 1617 citat en l'apartat de les torres i bestorres, on es parla "*de fer la barbacana del portal de*

⁵⁴ Concretament en dues postals del Fons Claverol conservades a l'ACAU.

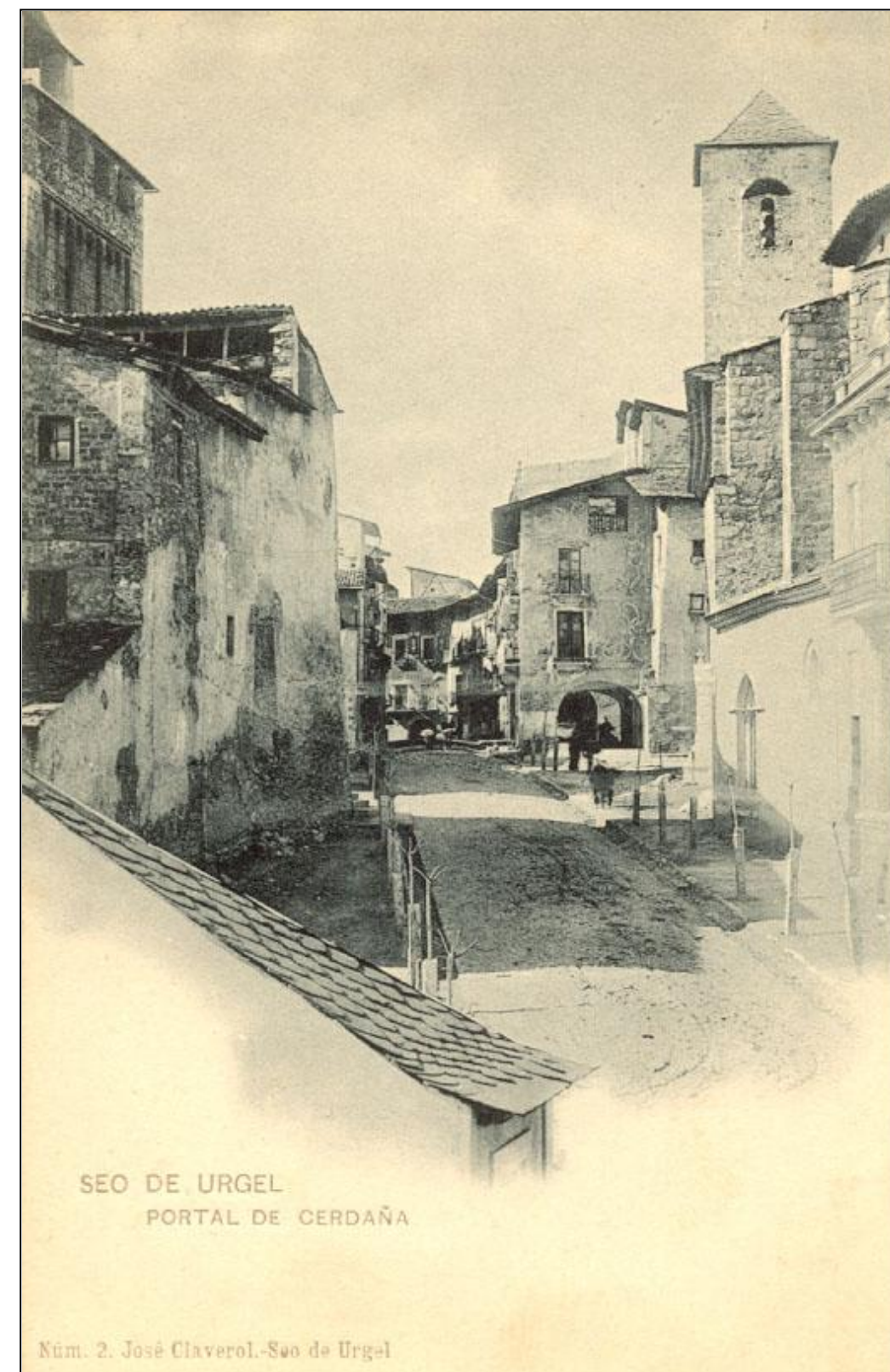
⁵⁵ Potser la torre que s'esmenta pels vols de l'any 1530 en projectar obres a la muralla de Predicadors," a continuació d'una torre que hi havia al portal de Cerdanya". ACAU, 1431-1509, f. 31, 69, 93, 96v, 105, 140v, 248v, 252, 294v. (GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

*Cerdanya a la alsada de la vella, fins al portal foràneo inclusive, de una part y altra, conforme abans estave*⁵⁶ (GASCÓN i OBIOLS, en premsa). A part de la barbacana "vella" que cita el document, és interessant la menció que fa del "*portal foràneo*", que semblaria correspondre a un portal associat a una torre exempta –com s'ha esmentat en parlar del sistema de torres i bestorres– que podria situar-se en l'accés d'un pont per salvar el fossat en aquest punt. De fet, aquests elements apareixen clarament representats en el dibuix de Gaignières.

No sabem fins a quin punt aquest portal estava ubicat en el mateix lloc des del seu origen, que hem de suposar en el primer recinte murallat del segle XIII. En aquest sentit, Laura de Castellet l'ha trobat documentat precisament a finals d'aquest segle, amb una barbacana que tocava a la casa d'un tal Pere Cadena, qui en el seu testament descriu casa seva com un *hospicio sive turrim celo in abissum cum patuo in quo sunt ·IIII· portalia exteriora* (Castellet, comunicació oral). És interessant destacar que el camí de Cerdanya en aquest punt, fossilitzat en l'actual Avinguda del Camí Ral de Cerdanya, fa un queixal que no respon a la lògica linealitat que hauria de tenir una via d'aquestes característiques. En aquest sentit, si es projecta el camí en línia recta des de l'actual Avinguda, el traçat passaria just per l'angle nord-est del claustre del desaparegut Convent dels Predicadors. Per tant, podria ser que el portal mencionat a finals del segle XIII estigués ubicat en un punt diferent –més al nord– el qual s'hauria desplaçat al l'emplaçament on actualment hi ha el carrer homònim, en traslladar el mencionat Convent, l'any 1364. Això hauria provocat, de retruc, desviar el camí per entrar a la ciutat, generant l'estrany angle que dibuixa actualment. Tot i això, no hi han evidències arqueològiques ni documentals que acreditin aquesta hipòtesi.

Fig. 72. Imatge de principis del segle XX del carrer del Portal de Cerdanya, reproduïda en una postal (Font: ACAU. Col·lecció Postals. Fons Claverol. Autor, Josep Claverol)

⁵⁶ ACAU. 1617-1657, f. 8.

Portal de Soldevila:

El portal "nou" de Soldevila seria la derivació cap al sud d'aquell portal del primer recinte murallat, documentat a la segona meitat del segle XIII, denominat sovint, com ja s'ha comentat en l'apartat del primer emmurallament de la Seu, com el portal o la torre “*de la placeta de Soldevila*”.

El portal corresponent al recinte baixmedieval d'aquest moment s'ubicaria just a la fi de l'actual carrer de Sant Agustí, possiblement entre els actuals números 23 i 12 d'aquest carrer. Per ell hi entrava el camí ral que travessant el Segre menaria cap a Organyà, per una banda, i cap a Berga i Solsona per l'altra.

Defensivament sembla que estaria associat a una potent torre quadrangular, de la qual en formaria part. Actualment només en quedaria algun petit vestigi a l'immoble número 12 del carrer Sant Agustí (Cal Bundancieta), i possiblement en el número 23 del mateix carrer. En el primer cas, el mur paral·lel al costat oest del carrer de Sant Agustí està seccionat just en el punt on hi ha la placeta d'accés a l'edifici de PEUSA, en el número 18, fet que podria indicar que aquest tindria una continuïtat cap al sud, i podria correspondre's amb el mur oest de la torre del portal de Soldevila (Fig. 73). De fet, als baixos de l'edifici de PEUSA encara s'hi troba la càmera de carrega de l'antiga central hidroelèctrica ubicada a la Baixada del Molí. Aquesta està alimentada pel rec que discorre soterrat i en paral·lel a la façana oest del Centre Històric de la Seu, que fossilitza el traçat de l'antic vall defensiu de la línia de muralla de ponent, com es comentarà en l'apartat següent.

Fig. 73. Imatge de la façana sud de Cal Bundancieta on es veu el seccionament del mur est d'aquest immoble (Imatge pròpia).

La torre, i el portal associat a ella, apareixen documentats en diverses ocasions: l'any 1444 s'acorda “*que la torra de Soldevila se obre ab l'amaniment que ja hi és*”⁵⁷, el 19 de desembre de 1452 els cònsols de la ciutat la lliuren a Bartomeu Aranó (o Aravó?) (BATLLE, 2006-2007: 575), i l'any 1489 se li cedeix a mossèn Johan Mercer, en un moment on pel que descriu la documentació la zona de Soldevila estaria força despoblada (GASCÓN i OBIOLS, en premsa). Igualment s'ha comentat com l'any 1524 la mateixa torre s'estableix a un altre particular, amb la condició de cobrir-la de llosa i amb dos sostres, mentre que el 1576 es parla “*de fer la moralla ho baluart del portall de Soldevila, devers Segre*”⁵⁸.

Sabem per la documentació que aquest portal va estar tancat en diferents moments, principalment a causa de l'aparent despoblació que d'aquest sector de la ciutat. A part de la menció de l'any 1444, l'any 1469 es “*fonch proposat que la torra de Soldevila, qui està tancada devés la ciutat perquè es dupte que qualsque estrangés no s'i enfortissen, si s'obrirà o no. Ffons conclòs que la dita torre sie uberta*”⁵⁹, i el 1536, s'acorda novament “*que per certs y bons respectes y per causa de la guerra, sien paredats los portals de Capdevila y de Soldevila*”⁶⁰.

La possibilitat que aquest portal romangués cegat en aquest moment ha fet plantejar la hipòtesi que s'habilités l'antic portal del recinte murallat anterior el de la torre de la placeta (GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

⁵⁷ ACAU, 1431-1509, f. 97.

⁵⁸ No és clar que aquesta estructura s'arribés a fer en aquests moments, ja que en els plànols de Rinaldi i de Borsano es projecten sengles baluards apuntats, i en cap cas n'apareix cap de preexistent (com si que passa amb els dels sectors de Capdevila o Tredós).

⁵⁹ ACAU, 1431-1509, f. 316.

⁶⁰ ACAU, 1513-1578, f. 274, 365v, 702v.

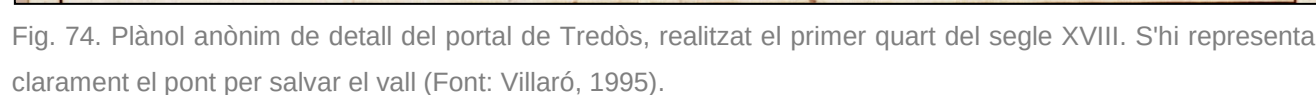
Portal de Tredós (o Trasdors):

Conegut en diferents moments també com a portal de la Princesa, la seva ubicació estaria a la desembocadura de la part baixa del carrer de Sant Josep de Calassanç amb la Plaça Catalunya. Des d'ell s'accedia al camí que duia, i duu encara, a Castellciutat, fossilitzat en la trama de l'actual carrer Sant Ermengol.

Defensivament estaria flanquejat per dues torres i una barbacana, citada l'any 1501⁶¹. Com ja s'ha mencionat anteriorment, d'aquest portal se'n conserva un plànol detallat del primer quart del segle XVIII, que malgrat hem de suposar-lo molt canviat que en aquells moments respecte al seu aspecte original, ens dóna una idea del sistema per accedir a la ciutat des del mateix (Fig. 74). En ell s'hi veu clarament el pont per salvar el vall paral·lel a tota la façana de ponent de la ciutat. Igualment, els plànols del segle XVII també el representen amb el que sembla una major complexitat defensiva que la resta de portals.

En diverses imatges de principis de segle XX s'observa encara conservat l'edifici de planta baixa de l'antiga "Col·lecta", ubicat al costat nord del desaparegut portal (Fig. 58). En les imatges es veu com aquest edifici s'adossava a un mur que ja hem indicat que possiblement correspondria a un pany de muralla. En elles també s'hi veu adossat un cos quadrangular i alt que clarament correspondria a una bestorre –recordem que propera a aquest portal es cita la torre d'en Fenés. Tots aquests elements varen desaparèixer l'any 1925, quan en aquell espai s'hi construï el Gran Hotel Mundial, que amplià l'antiga fonda Bartolo.

⁶¹ ACAU, 1431-1509, f. 215v.

Portal de Capdevila:

Com en el cas de Soldevila, el portal de Capdevila corresponent a aquest recinte seria la derivació del portal vell d'Andorra que encara es conserva tancant al nord el carrer dels Canonges, i un segon portal que correspondria amb el recinte baixmedieval immediatament anterior (tot i que aquest supòsit restaria per confirmar arqueològicament).

Com el seu nom indica, per aquest portal entraria el camí que menava cap a aquestes valls, fossilitzat en l'actual carrer epònim. Mossèn Pere Pujol recollia la notícia de la troballa, l'any 1914, de vestigis de la muralla baixmedieval⁶² "*durant l'excavació per fer les obres de l'immoble de don Josep Alviñà*", la casa actualment amb el número 18 de l'Avinguda Joan Garriga i Massó, en la confluència amb el carrer Bisbe Benlloch. Desconeixem si aquestes restes podrien correspondre a part del mur que sembla que es pot apreciar encara en una imatge del 1888 (Fig. 75), o bé formarien part del portal de Capdevila. Gascón i Obiols assenyalen que els vestigis localitzats segurament correspondrien a les restes d'un baluard del segle XVII, i que el portal i la línia de muralla estarien més endarrerits respecte aquest punt. Tot i que això tampoc ha quedat clar en la prospecció arqueològica, semblaria una hipòtesi plausible (GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

Igual que el portal de Soldevila, sembla que aquest accés també es va pederar en algun moment, com reflecteix el document de l'any 1536 citat en parlar del primer.

A nivell defensiu, els diferents plànols del segle XVII varien lleugerament alhora de situar el portal: mentre Borsano el dibuixa centrat en el que sembla un llarg llenç que la muralla faria entre l'angle nord-oest de la façana nord del recinte i l'angle nord de la façana de ponent – als extrems del qual hi hauria dues torres a partir de les quals el traçat del recinte gira al sud per un costat i a l'est per l'altre—, el plànols de Rinaldi i Gaignières situen aquest portal lleugerament descentrat d'aquest llenç de muralla, i més proper la torre cantonera que representen ubicada al nord-oest de la façana de tramuntana de la ciutat.

Davant d'aquest portal sembla que també hi hauria un pont per salvar el fossat, com es reflecteix també en el plànol de Gaignières.

⁶² Concretament esmenta la troballa del basament d'un mur de mamposteria i alguna filada de carreus (PUJOL, 1984: 564).

Fig. 75. Fotografia de finals del segle XIX de la façana nord de la Seu, on s'ha assenyalat les possibles restes del baluard del segle XVII. (Font: Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya).

Portal del Bisbe:

Com senyalen Gascón i Obiols, bona part de la producció historiogràfica ha confós sistemàticament aquest portal amb el de Soldevila, tot i que C. Batlle ja apuntava la possibilitat d'un cinquè portal prop del Palau, però continuava identificant-lo amb el portal de que tancaria la ciutat al sud (BATLLE, 2006-2007: 573).

En el decurs d'aquest treball s'ha pogut localitzar aquest accés, essent l'únic portal del recinte baixmedieval de la Seu conservat actualment. Com ja s'ha indicat en l'apartat

dedicat a les torres i bestorres, aquest es troba integrat en una torre que està situada a l'extrem sud-est de l'actual pàrquing del Bisbat (Fig. 76), de la qual s'ha identificat el seu basament i part de l'alçat. De fet, el plànol de Jerónimo Rinaldi ja donava pistes de la seva possible ubicació. En ell apareix un camí, denominat de Bagà, que mena directament a una bestorre ubicada al sud del Palau Episcopal –la torre identificada. Aquesta estructura té una amplada d'uns 3,20 metres en la seva façana est, i d'uns 5 metres conservats en el que seria la seva façana sud. Tot i que està seccionada de manera irregular, conserva una alçada aproximada d'uns 13 metres des de la seva base visible, situada a l'hort sota el pàrquing del Bisbat. Les seves cantonades sud-est i nord-est estan fetes amb grans carreus de granit i conglomerat, perfectament escairats. Aquesta torre encara es pot veure perfectament en diverses imatges de principis del segle XX, arrebossada i amb una finestra espitllera just sobre el portal, avui desapareguda (Fig. 77).

Com s'ha indicat també, a aquesta bestorre se li lliura pel seu angle nord-est un potent mur d'uns 6,5 metres d'alçada, lleugerament atalussat, amb una fàbrica molt similar però sense carreus escairats, que pràcticament amaga la volumetria de la torre pel seu costat nord (Fig. 46).

Pel que fa al portal el seu estat de conservació és força dolent, restant molt amagat per la vegetació actual. Està totalment paretat amb un mur de còdols i maons rejuntat amb ciment i sembla que ja no conserva dovelles, tot i això s'intueix una forma d'arc arrodonit amb unes dimensions aproximades d'uns 2 metres d'amplada i gairebé 3 d'alçada (Fig. 78).

No sabem quan es bastí la torre del portal. Gascón i Obiols el troben documentat per primer cop l'any 1459⁶³; i en diverses ocasions posteriorment: l'any 1532 apareix citat en una acord on es parla d'un acte al Palau Episcopal "en la sala que hix vers lo portal vulgo dit del

⁶³ ACAU, 1431-1509, f. 215v.

*Bisbe*⁶⁴; l'any 1582 quan sembla que es va tancar amb barres de ferro, que es van treure dos anys més tard⁶⁵; i l'any 1596 es cita "*lo portal junt al Palau*", especificant que "*per dit portal se entre lo bestiar de carreix ab gran pena y treball, de hont no's poden recollir los fruyts sense gran desacommodat y perill del bestiar, y també qu'és mal avinent a la major part dels habitants de la dita ciutat*"⁶⁶ (GASCÓN et al, 2014).

Com ja s'ha apuntat anteriorment, és possible que aquesta estructura estigui estretament relacionada amb la construcció del propi palau del Bisbe, un edifici fortificat, la construcció del qual sembla que es dataria entre els segles XIV-XV, presumiblement en els pontificats d'Arnau de Lordat (1327-1341) i Pere de Narbona (1342-1347), especialment en el d'aquest últim (GASCÓN i OBIOLS, en premsa). Per tant, cronològicament es podria situar aquest portal a partir de la segona meitat del segle XIV. De fet, és possible que el seu ús estigués, en certa manera, restringit al propi bisbe, com es documenta en altres recintes murallats.⁶⁷

No sabem en quin moment fou eliminat aquest accés. De fet, el seu record ja no es conservava quan el doctor Llorens, l'any 1876, feia referència als quatre portals de la ciutat com a únics vestigis de les antigues muralles. Semblaria que a finals del segle XVII encara es mantindria l'accés en aquest sector, com es dedueix d'una requesta sense data on es cita una casa "*al junt de la plasa del Palau, prop lo portal del Bisbe*"⁶⁸. Igualment, en el dibuix de la façana de llevant de Gaignières, del 1691 apareix representada una estructura que Gascón i Obiols interpretaven com el portal (GASCÓN et al, 2014; GASCÓN i OBIOLS,

⁶⁴ ACAU, 1513-1578, F. 228.

⁶⁵ ACAU, 1579-1617, f. 60-60v, 112v.

⁶⁶ ACAU, 1579-1617, f. 428-428v.

⁶⁷ En el cas de Montblanc, per exemple, el portal del Castlà, obert prop del palau on aquest residia, era d'ús exclusiu seu.

⁶⁸ ACAU. Liber Diversorum 6, f. 36.

en premsa), però que podria correspondre realment a un petit accés visible encara actualment, de poc més d'1 m d'amplada i 1,5 d'alçada, conformat amb carreus tallats de granit i conglomerat (exactament igual que la bestorre del portal), que es troba a la cantonada sud-est del mur que tanca el perímetre d'un terreny d'antics horts que envolta el Palau Episcopal per la seva part posterior, que semblaria fossilitzar un baluard defensiu dels segles XVII o XVIII (Fig. 79). No és pot descartar, però, que aquest element, situat a una cota molt per sota del que seria el portal i totalment alineat amb ell, fossin les restes d'una barbacana associada cronològicament al portal, que hauria pogut quedar integrat al fortí modern posteriorment.

Fig. 76. Imatge de l'angle sud-est de la torre on hi ha el portal del Bisbe, amb els costats reforçats amb carreus de granit perfectament escairats (Imatge pròpia).

Fig. 78. Torre i portal del Bisbe paredat. (Font pròpia)

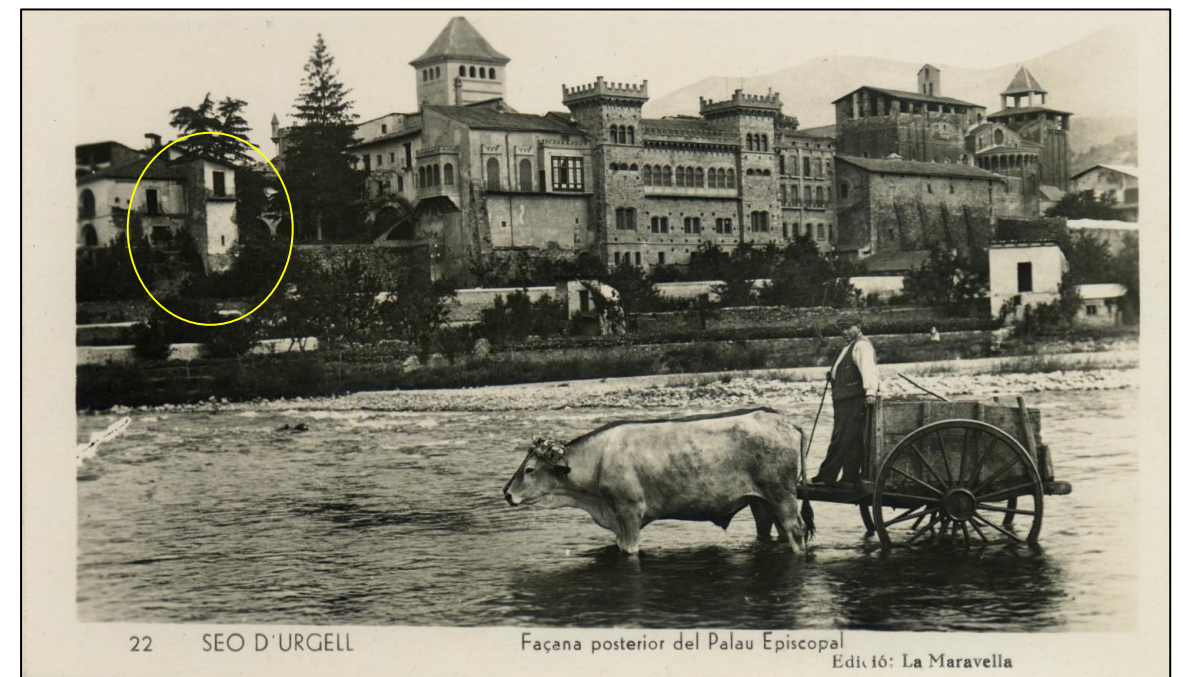

Fig. 77. Imatge del Palau Episcopal a principis del segle XX. S'hi pot veure la torre del portal del Bisbe encara dempeus, i l'espitllera situada damunt el portal cegat (Font: ACAU. Col·lecció postals. Fons Maravilla. Autor Francesc Portella).

Fig. 79. Petit porta d'accés cegada, situada a l'angle sud-est d'un mur associat amb un baluard defensiu modern, i que podria correspondre amb l'estructura representada al dibuix de Gaignières. Darrera, en segon terme, la torre del portal del Bisbe. (Font pròpia).

6.4.2.4. El fossat

Tot i que no en tenim evidències arqueològiques, documentalment coneixem l'existència d'un fossat o vall defensiu associat al recinte murallat d'aquest període que el deuria encerclar en gran part. Com ja s'han mencionat en l'apartat sobre les notícies referides a aquest últim, són varia els esments al llarg del segle XV a aquest vall o valls. Sembla clar que un llarg tram d'aquest fossat discorreria paral·lel a la façana de ponent de la ciutat. Sens dubte, l'element que apareix representat com una sèquia en els diferents plànols i dibuixos del segle XVII, seria aquest vall, potser ja molt colmatat de sediments, i el mateix que salvaria el pont situat davant del portal de Tredós, dibuixat en el plànol de detall d'aquest accés del primer quart del segle XVIII.

Com ja s'ha esmentat en parlar del portal de Soldevila, aquest vall ha quedat fossilitzat en l'actual rec –la *Secla Molinera* esmentada per Villaró (VILLARÓ 2003: 81)– que encara baixa soterrat per l'avinguda Pau Claris, carrer Sant Ot i Passeig Joan Brudieu⁶⁹, fins a la càmera de càrrega situada al soterrani de l'edifici de PEUSA, en el número 18 del carrer Sant Agustí, i des d'aquest punt fins a la Baixada del Molí. Per tant cal suposar que també trobaríem el fossat davant l'estreta façana sud de la ciutat.

En diverses imatges de principis del segle XX es pot veure perfectament aquest rec/fossat canalitzat, en el seu tram central i final de la façana de ponent de la ciutat (Fig. 56 i 80). En una d'elles, darrera d'aquest rec s'hi observa un mur baix amb petites obertures defensives i una bestorre quadrada i de poca alçada que semblarien correspondre a alguna fortificació d'època carlina, tot i que no es pot descartar que estigués aprofitant les restes de la muralla baixmedieval, o bé fossilitzant-la. Tots aquests elements estan actualment desapareguts.

⁶⁹ Aquest rec ha estat desviat en alguns punts a causa de les intenses reformes urbanístiques que ha patit aquesta façana del Centre Històric de la ciutat.

A part d'aquest tram de ponent, sembla clara també la seva presència a la façana nord del recinte murallat. De fet, aquest vall –o valls, com s'esmenten en el citat document del 1445– és el que apareix més sovint a la documentació del segle XV, i podria correspondre també a la sèquia anomenada en un document de l'any 1674 en que el governador militar demana desviar-la per fer els fonaments d'un fortí a Capdevila⁷⁰ (GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

Pel que fa a la façana de llevant, s'ha de suposar que també existiria un vall que discorreria per davant seu –al menys, de forma gairebé segura davant del portal de Cerdanya– tot i que el fort desnivell d'aquest sector de la ciutat ho faria menys necessari.

No sabem si el vall en general disposava de *revall*, un fossat de reforç, de menors dimensions, situat davant del principal, segons un sistema de fortificació molt habitual a partir de mitjans segle XIV. El que si que és probable, segons els dibuixos i quadres del segle XVII i posteriors, que a continuació del vall hi hagués un camí que permetria donar tota la volta al perímetre de la ciutat.

A banda de la seva funció defensiva, aquesta estructura sembla que fou utilitzada per l'evacuació d'aigües brutes i com a zona de cultiu al llarg de la seva vida útil. Així es veu, per exemple, en els documents ja citats de l'any 1468, on s'adverteix que molts veïns desguassen a la mota del vall i que en aquest s'hi havien plantat arbres; i de l'any 1489, quan se li estableix una part del vall que va del molí de n'*Avellanet* fins a la torra d'en Vintró a mossèn Johan Mercer, a qui recordem que també se li havia atorgat la torre de Soldevila aquell mateix any. Igualment, l'any 1569 s'acorda establir trossos del vall entre els portals de Cerdanya i Capdevila a diferents particulars que ho havien sol·licitat⁷¹ (GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

⁷⁰ concretament demana "*que se fes tòrrer la aygua de la sèquia per lo fortí a Capdevila, que inpedeix fer los fonaments*". ACAU, 1660-1697, f. 176.

⁷¹ ACAU, 1613-1578, f. 605v

Fig. 80. Una altra vista del Passeig Joan Brudieu a principis de segle XX. En aquest cas la sèquia es veu discórrer al marge esquerre de la imatge, rere una font que estava ubicada a l'alçada de la confluència actual del carrer Fra Andreu Capella i el passeig (Font: ACAU. ATV. Col·lecció Gispert).

6.4.2.5. Els corredors

Hem de suposar que gran part del perímetre murallat estaria vorejat per la seva part interna per diversos corredors paral·lels a la muralla, que la separarien de la trama urbana, i que en permetrien un ràpid accés i la circulació en tot el seu recorregut. Es tractaria dels típics passos de ronda que acostumen a incorporar els recintes murats construïts a partir del segle XIV, i que en termes generals oscil·laven entre els 3-7 metres d'amplada (VERDÉS, 2003: 136).

En el cas de la Seu trobem un esment a un d'aquests corredors l'any 1379, en una afrontació d'una casa⁷² (GASCÓN i OBIOLS, en premsa). També, com ja s'ha fet esment anteriorment, en el document de concòrdia entre la ciutat i la Comunitat de Beneficiaris de la Pietat de l'any 1412 es parla de "*los corredors de mantelets e de merlets (...)*", tot i que

⁷² ACAU, col·lecció pergamins, any 1379, 365x295 m.

en aquest cas cal entendre aquests "corredors" com un pas de ronda elevat, damunt del mur.

D'aquest circuit de corredors d'aquest recinte semblaria quedar-ne alguns vestigis fossilitzats en alguns petits carrers i passatges actuals. Es conserva un petit tram original d'un d'aquests corredors en un passatge perpendicular al carrer de l'Escorxador, a tocar, en aquest cas, d'un pany conservat de muralla. També, sembla clar que l'actual carrer de la Muralla ha de correspondre a la fossilització d'un d'aquests corredors. A part d'aquests, ja s'ha assenyalat la possibilitat que el carrer de les Eres també ho sigui, si es confirma que la muralla de tramuntana d'aquest recinte fos precisament la cara nord d'aquest carrer.

7. FORTIFICACIONS POSTERIORIS

Tot i que queda fora del marc cronològic de l'estudi encarregat per l'Ajuntament, s'ha cregut interessant i convenient fer un breu esment a les restes que encara es poden reconèixer de fortificacions posteriors del recinte defensiu baixmedieval. Bàsicament aquestes són les restes fossilitzades dels baluards construïts en els segles XVII i XVIII, adaptats ja un altre tipus de sistema defensiu enfront d'un ús ja general de l'artilleria i les noves tàctiques militars (Fig. 81). Dels primers sabem que estarien fets principalment de terra compactada i en algun cas revestits amb un mur de pedra. Apareixen clarament representats en els plànols cartogràfics de Rinaldi, Borsano i Gaignières. De fet, Borsano n'explica també el seu estat en la seva obra *Discurso general (...) en que describe toda la carta topográfica [sic] del Principado de Cattaluña, Condados de Rosello, y Cerdaña, con la qualidad de los Terrenos, Rios, Ciudades, y Plazas en el paraje donde se allan situadas*.

El primer, **el baluard de Capdevila**, la construcció del qual es documenta l'any 1674, com apunta el propi Borsano, i com hem vist en parlar del fossat del recinte murallat baixmedieval, semblaria haver quedat fossilitzat en la forma de la finca nº 8 del carrer Garriga i Massó. De fet, és en la construcció de l'immoble situat a l'extrem nord-oest d'aquesta parcel·la que mossèn Pere Pujol citava la troballa d'un basament de maçoneria i

alguna filada de carreus, que ell interpretà com a part de l'antiga muralla del segle XIV (PUJOL, 1984: 565-566), i que possiblement corresponien a les restes d'aquest fortí, com també apunten Gascón i Obiols (GASCÓN i OBIOLS, en premsa).

També podem trobar signes de fossilització d'un altre baluard en la parcel·la de Cal Fornesa, just a l'angle oposat a l'anterior. Seria el **baluard de Sant Domènec**, situat a davant del desaparegut convent. D'aquest fortí Borsano comenta que l'any 1684 es va recobrir "*...con pared de Cal y Canto que estava echo de tierra, y faxina...*". Sembla que aquesta darrer baluard s'havia d'engrandir i consolidar, però, a causa de l'aparent desídia de l'enginyer militar les obres restaren paralitzades, "*teniendo Orden de haverle acavar, y el quiso sobre las paredes que estaven echas levantarlo de tierra, y faxina, pudiendolo acavar de Pared a poco mas costa*" (PLANES BALL, 2011).

Un altre baluard, presumiblement del segle XVII, que ha quedat, més o menys, fossilitzat en la trama urbana actual es situaria al **davant de l'era de les monges**.

Sabem que l'Ajuntament va demanar permís l'any 1862 per enderrocar aquests dos darrers fortins, juntament amb una altre que estava situat davant del portal de Princesa (Tredós) (PLANES ALBERT, 2012: 220-221).

Un quart baluard semblaria estar fossilitzat en la part posterior del **palau del Bisbe i el camí sota palau**. Tot i que d'aquest no en coneixem cap notícia documental, podria correspondre també a una cronologia anàloga als anteriors. De fet, també apareix representat en el plànol cartogràfic del mateix Borsano (tot i que no surt als plànols de Rinaldi ni de Gaignières). En el mur que delimita aquest fortí pel carrer de Sota Palau està integrada la petita porta descrita en parlar del portal de Bisbe (Fig. 79). Aquest mur que encercla el terreny posterior del palau episcopal és lleugerament atalussat, característica d'aquest tipus de baluards. Sembla que en un moment indeterminat es podria haver augmentar lateralment, afegint-hi dos cossos més.

Finalment, el mur de llevant del Parc del Cadí semblaria ser part del baluard que es va construir a finals del segle XVIII (v.1793), en el marc de la guerra contra la França republicana (VILLARÓ, 1995).

A part d'aquests baluards, cal suposar que existiria algun tipus de fortificació relacionada amb els diferents episodis de les Guerres Carlines del segle XIX, que no s'ha pogut documentar de manera clara.

8. CONCLUSIONS

Les restes de les muralles medievals de la Seu són escasses i fragmentades, per la qual cosa resulta difícil fer-se'n una imatge fidedigna de les mateixes, així com comprendre'n la seva evolució constructiva. No obstant, l'estudi actual ha permès localitzar i documentar més trams de muralla i elements associats a ella dels que fins ara es coneixien. Malauradament, el seu estat de conservació i visibilitat és força dolent i fragmentat, restant la majoria integrats i amortitzats en finques i immobles privats. Bàsicament aquests es localitzen a la façana de llevant de la ciutat, que esdevé un veritable palimpsest de restes arquitectòniques en aquest sentit. Alguns dels elements localitzats tenen un especial interès, i un alt valor patrimonial, com el portal del Bisbe (l'únic accés del recinte murallat baixmedieval que es conserva), raó per la qual caldria dur a terme una documentació més acurada i exhaustiva, amb l'aixecament planimètric d'alçats amb tècniques digitals.

Al mateix temps, queda clar que el procés d'emmurallament de la Seu medieval fou més complex del que fins ara s'havia considerat. Amb la possibilitat que existissin tres grans fases o moments constructius: el primer emmurallament d'inicis del segle XIII (amb els seus límits al nord i oest a l'actual carrer Major, al sud al carrer de la Font aproximadament, i a llevant ajustant-se al límit de la terrassa fluvial on s'assenta la ciutat); integrat pel recinte baixmedieval iniciat a mitjans del segle XIII, renovat i augmentat a partir de finals del XIV.

Malauradament encara no es pot establir una correlació clara de l'evolució constructiva d'aquests recintes, ni el seu traçat concret.

Evidentment, totes les hipòtesis i supòsits que s'han anat desgranant al llarg de tot el treball, així com el traçat aproximat de cada recinte, hauran d'anar-se matisant, confirmant o corregint a partir de les noves dades que la recerca futura, o les intervencions arqueològiques associades a actuacions urbanístiques que es vagin desenvolupant al Centre Històric de la Seu en els propers anys. No obstant, creiem que aquest treball pot ser una bona eina de gestió urbanística i patrimonial del consistori.

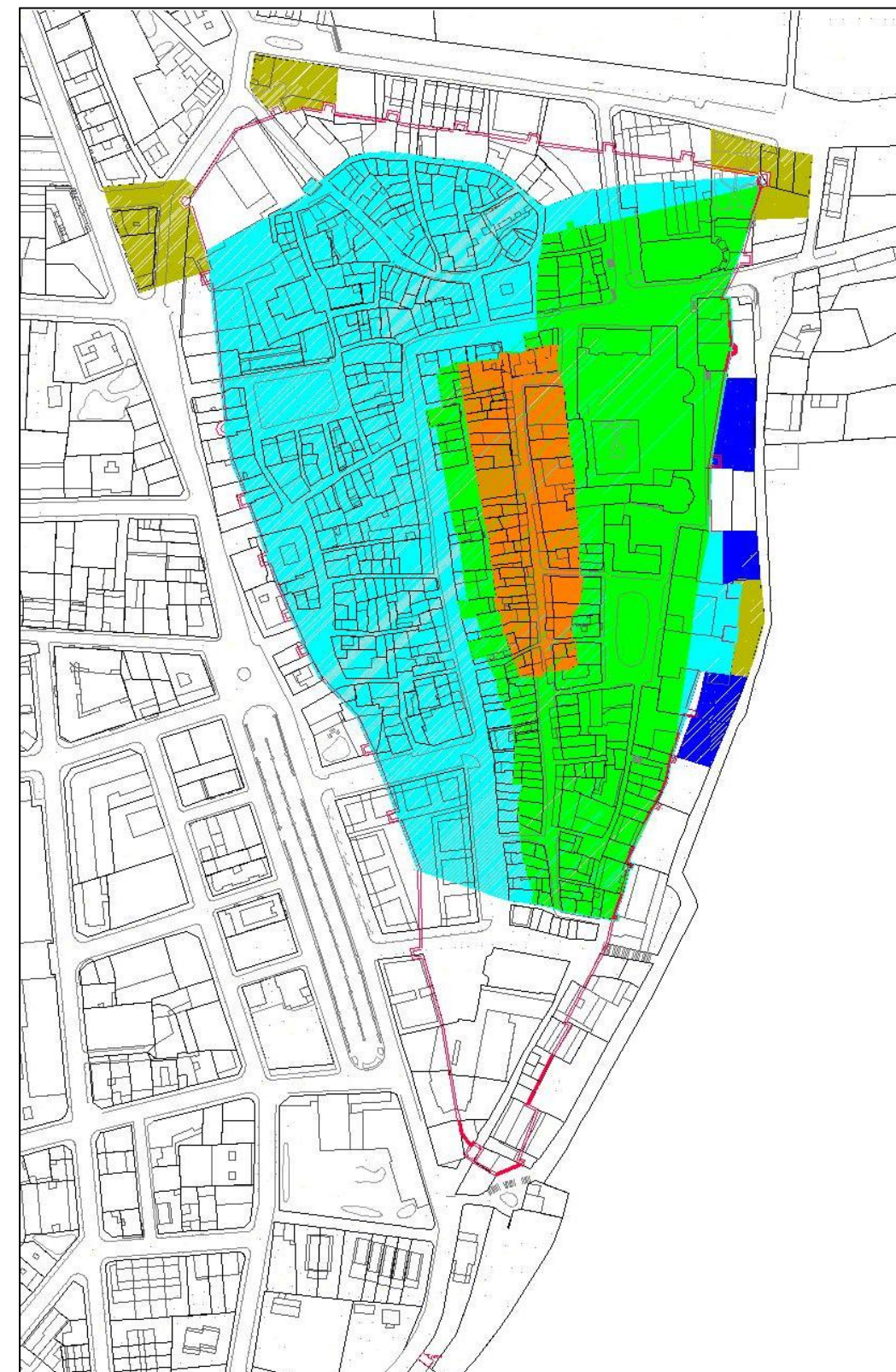

Fig. 81. Evolució hipotètica dels diferents recintes murallats d'època medieval de la Seu: taronja la suposada vila closa altmedieval; en verd, el primer recinte murallat d'inicis del segle XIII; en turquesa, l'hipotètic perímetre de la fortificació baixmedieval iniciada a mitjans segle XIII; en vermell el traçat del recinte murallat baixmedieval després de la [re]fortificació de finals del XIV i XV; en marró els baluards del XVII; i en blau marí els fortins del XVIII (Elaboració pròpia).

9. BIBLIOGRAFIA

AAVV (1990): *Catàleg de monuments i conjunts històrico-artístics de Catalunya*, Ed. Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 469 pàg.

ALSINA, C.; FELIU, G.; MARQUET, LI. (1996): *Diccionari de mesures catalanes*, Barcelona, Curial.

BARAUT, C. (1978): "Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX–XII)", a *Urgellia: Anuari d'estudis històrics dels antics comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, d'Andorra i la Vall d'Aran*, Vol. I, Societat Cultural Urgel·litana, La Seu d'Urgell, 11-182.

_____ (1979): "Els documents dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", a *Urgellia*, Vol. II, 7-145.

_____ (1980): "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol. III, 7-166.

_____ (1981): "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol IV, 7-186.

_____ (1982): "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol. V, 7-158.

_____ (1983): "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol. VI, 7-243.

_____ (1984-1985): "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol VII, 7-218.

_____ (1986-1987): "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol VIII, 7-149

_____ (1988-1989): "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol. IX, 7-570.

_____ (1990-1991): "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol. X, 7-349.

_____ (1992-1993): "Els documents, dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol. XI, 7-160.

BATLLE GALLART, C. (1979a): *Els orígens medievals de la Seu d'Urgell*, Ed. Dalmau, Barcelona.

_____ (1979b): "Els orígens medievals i l'evolució urbana de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol. II, 147-167.

_____ (1979c): "Evolución de una ciudad catalana: la Seu d'Urgell en la Edad Media", *Estudios Medievales*, III, (Homenaje al Prof. José Mª Lacarra), Universidad de Zaragoza.

_____ (1980): "La Seu d'Urgell a la segona meitat del segle XIII, segons els testaments", *Urgellia*, Vol. III, 369-417.

_____ (1985): *La Seu d'Urgell medieval: La ciutat i els seus habitants*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona.

_____ (2006-2007): "La Seu d'Urgell sota el domini del bisbe Arnau Roger de Pallars (1437-1461)", *Urgellia*, Vol. XVI, 569-625

BATLLE, C.; KLIEMANN, K. (1982). "Contribució a la història dels oficis a la Seu d'Urgell: els carnisers (1250-1350)", *Urgellia*, Vol. V, 221-279.

BERTRAN I ROIGÉ, P. (2000): *Ermengol d'Urgell: l'obra d'un bisbe del segle XI*, Lleida.

BORRÀS, A. (1979). "Fundació del col·legi de Sant Andreu, de la Companyia de Jesús, a la Seu d'Urgell (1598-1600)". *Urgellia*, Vol. II, 379-401.

BOTO VARELA, G.; SUREDA JUBANY, M. (2013): "Les cathédrales romanes catalanes. Programmes, liturgie, architecture", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa XLIV*, Association Culturelle de Cuxa, Codalet, 75-89.

BOIXADER I SIMON, P. (2013): *Rastres de sang i foc: la penúltima guerra civil al Prepirineu català (1872-1875)*, Impremta Boixader, La Pobla de Lillet.

BURGUEÑO, J., dir. (2001): *Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida*, Lleida, Diputació de Lleida/Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya.

CAMARA, A. (Coord.), (2005): *Los ingenieros militares de la monarquía hispánica en los siglos XVII y XVIII*, Ministaerio de Defensa, Madrid.

CARRERO SANTAMARIA, E. (2010): "La Seu d'Urgell, el último conjunto de iglesias. Liturgia, paisaje urbano y arquitectura", *Anuario de Estudios Medievales* 40-1, 251-291.

CARRIÓ ARUMÍ, J. (2008): *Catalunya en l'estructura militar de la monarquia hispànica (1556-1640). Tres aspectes: les fortificacions, els soldats i els allotjaments*, Universitat de Barcelona.

CORTS PEYRET, J. (1953): *Historia de la Seo de Urgel*, Editorial Vicente Ferrer, Barcelona.

CUBELES, A. (1993): *Les muralles de Barcelona dels segles XIII i XIV*, Barcelona, tesi de llicenciatura inèdita.

GASCÓN, C. (2000): "Quan la Seu va sortir de les muralles (inici de l'expansió urbana de la Seu d'Urgell)". *Programa d'Actes de la Germandat de Sant Sebastià*, 19-26.

_____ (2006-2008): "El saqueig de la catedral de la Seu d'Urgell a finals del segle XII, segons la versió d'Antoni Fiter i Rossell". *Quaderns d'estudis andorrans*, 8, 77-106.

_____ (2009): "Els anys més convulsos de la Seu d'Urgell: el comte de Foix, el vescomte de Castellbò i els càtars". *La Princesa sàvia. Les pintures de santa Caterina de la Seu d'Urgell*. Barcelona / Vic, Museu Nacional d'Art de Catalunya / Museu Episcopal de Vic, 39-48.

_____ (2010): "L'irruption des comtes de Foix sur le versant méridional à la fin du XIIe siècle, ses possibles motivations et ses conséquences", *Actes du Colloque International «1209-1309, Un siècle intens au pied des Pyrénées»*. Foix, Conseil Général de l'Ariège / Archives Départementales, 23-40.

_____ (2015): *La catedral saquejada. El comte de Foix i la invasió del bisbat d'Urgell a la fi del segle XII*, Edicions Salòria, La Seu d'Urgell.

GASCÓN, C.; OBIOLS, LL.; ESCUDER, J. (2014): "La Seu d'Urgell medieval. Una nova proposta d'evolució urbana", A: BOLÓS, J. (ed.). *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys*. Universitat de Lleida, Lleida, 229-263.

GASCÓN, C.; OBIOLS, LL. (en premsa): "Enfortir la Sglésia d'Urgell per restaurar lo poble: La Seu d'Urgell, l'evolució d'una ciutat pirinenca en època medieval i moderna", *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, 22-25 de maig de 2014, Centre Cultural el Born, Barcelona.

LLORENS GALLART I. (1886): *Topografía médica de Seo de Urgel*. Barcelona, Establecimiento Tipo-Litográfico de los Sucesores de Ramírez y Cia.

LUZ, A. (coord.) (1984): *La Seu d'Urgell. Reflexions sobre una ciutat dels Pirineus*. Escola tècnica Superior de Darmstadt.

MARQUÈS, B. (1981). "Unes obres al recinte emmurallat de la Seu d'Urgell, 1448-1454". *Església d'Urgell*, núm. 101, p. 11-13.

_____ (1982): "Guillem Arnau i Patau bisbe d'Urgell (1362-1365)", *Urgellia*, Vol. V, 281-304.

_____ (2008-2010). «Els pergamins del convent dels dominics de la Seu d'Urgell (1257-1574)». *Urgellia*, vol. XVII, p. 441-570.

MIRÓ i TUSET C. (2014): *L'Abans. Recull gràfic de la Seu d'Urgell (1879-1974)*, Ed. Efados, El Papiol.

MOLINÉ, E. (1981). "Les relacions de les visites "ad limina apostolorum" dels bisbes d'Urgell (1597-1821)", *Urgellia*, vol. IV, 387-513.

_____ (1987): "La Seu d'Urgell al voltant de l'any 1700", *Església d'Urgell*, 167.

MORELLÓ i BAGET, J. (2003): "La vila de Montblanc", *L'art gòtic a Catalunya, Vol. III: Dels palaus a les masies*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 120-123.

NADAL, F. (2008): "El mapa de Catalunya d'Ambrosio Borsano (1687)", a BURGUEÑO, J. (ed.): *El mapa com a llenguatge geogràfic. Recull de textos històrics (ss. XVII-XX)*, Barcelona: Societat Catalana de Geografia, XXIII-XXIX.

PANCORBO, A.; VILA, J.M^a. (2006): *La topografia urbana de Granollers entre els segles X i XVI. Estat de la qüestió i hipòtesi de configuració*, Ajuntament de Granollers.

PLANES i ALBERT, R. (2003): "La vila de Solsona", *L'art gòtic a Catalunya, Vol. III: Dels palaus a les masies*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 105-107.

PLANES i BALL, J. A. (2011): *El general Moragues i la fortalesa de Castellciutat. La Guerra de Successió a la Seu d'Urgell*, Farell Editors, Sant Vicenç de Castellet.

_____ (2012): "Política local en temps de guerra: La Seu d'Urgell carlista", *INTERPONTES*, Vol. II, Edicions Salòria, La Seu d'Urgell, 217-249.

PUIG i CADAVALCH, J.; FALGUERA A.; GODAY, J. (1911): *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. II, IEC, Barcelona, pàg. 180-182

PUIG I CADAVALCH, J. (1918): *Santa Maria de la Seu d'Urgell*. Barcelona, Enrich i Cia.

PUJOL, P. (1984): *Obra completa*. Andorra la Vella, Editorial Andorra.

RUF, M^a. A.; VILLARÓ, A. (1992-1993): "L'església romànica de Santa Eulàlia de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, Vol. XI, 487-509.

SIMON, E.; OBIOLS, LL. (2013). "El castell de Puigcerdà: alguns aspectes durant el segle XVI". *Ker*, núm. 6, 31-38.

SUREDA i JUBANY, M. (2013): "Un recull d'estatuts del capítol de la Seu d'Urgell (1287-1328) (ACU, ms. afegit 1, *olim* ms. 7)", dins *Miscel·lània Litúrgica Catalana XXI*, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics – Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 151-207.

VILLARÓ BOIX, A. (1992): "La ciutat de la Seu i la muralla", A: PLADEVALL, A. [dir.], *Catalunya Romànica, Vol. VI, L'Alt Urgell, Andorra*, Barcelona, 311-313.

_____ (1995): *Hèrcules i la ciutat. Un passeig per la història de la Seu*, Caixa Catalunya, Ajuntament de la Seu d'Urgell, La Seu d'Urgell.

_____ (1997): *Projecte d'intervenció arqueològica a la façana oest de la catedral de Santa Maria d'Urgell*, inèdit, desembre de 1997.

_____ (1998a): "Intervencions arqueològiques a la Seu d'Urgell: cap a un horitzó romà tardà", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8, 193-196.

_____ (1998b): "Excavacions d'urgència a la ciutat d'Urgell: una aproximació als seus orígens tardo romans", en *Comerç i vies de comunicació (1000 a.C.-700 d.C.). XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997*, Puigcerdà, 435-447.

_____ (1999): "Ciutat d'Urgell", *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 94-95.

_____ (2003): "La ciutat de la Seu d'Urgell", *L'art gòtic a Catalunya, Vol. III: Dels palaus a les masies*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 79-81.

_____ (2004): "Els orígens tardoantics de la ciutat d'Urgell", *Actes del II Congrés Internacional Història dels Pirineus*, Girona (1998), 125-132.

VALLS I TABERNER, F. (1927): "Franqueses i usances de la Ciutat d'Urgell", *Estudis Universitaris Catalans*, 12, 163-177.

VERDÉS, P. (2003): "Els processos d'emmurallament", *L'art gòtic a Catalunya, Vol. III: Dels palaus a les masies*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 130-137.

ZAMORA, F.: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Ed. a cura de Ramon Boixareu, Curial, Barcelona, 1973.

ZIMMERMANN, M. (2001): "Les actes de consécration d'églises du diocèse d'Urgell (IXe-XIIe siècle): la mise en ordre d'un espace chrétien", in M. KAPLAN (coord.), *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*, Publications de la Sorbonne, 301-318.

